

Türkmenistanyň Bilim Ministrliği

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

A.Gubaýew, M.Gurbanow

NUMIZMATIKA

Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin
okuw okuw kitaby

Türkmenistanyň Bilim ministirligi
tarapyndan hödürlendi

Aşgabat-2010

Giriş

Türkmenistanyň ýerinde Paleolit zamanynyň taryhy senelenişi b.e.öňki 2 million gowrak ýyl öň, başlanyp, 12-10 müň ýyllykda hem tamamlanandyr. Şol aralykda Türkmenistanyň çäklerinde uly fiziki-geografiki özgerişler bolupdyr, ýagny çygly we gurak döwürleriň bolup geçmegi Hazar deňziniň derejesiniň ýokary göterilmesi (transgressiýalar) we aşak düşmesi (regressiýalar), derýalar ulgamynyň düýpli üýtgeşmeleri, garagum çölüniň boş hanalarynyň emele gelmegi, has belent dag gerişleriniň (Uly Balkan, Köpetdag, Köýtendag) buz bilen örtülmegi şonuň ýaly hem ösümlik we haýwanat dünýäsinde uly üýtgeşmeler bolup geçendigini bilmek bolýar. Has takygy häzirki Türkmenistanyň ýerini we geografiki aýratynlyklaryny şol döwürdäki (geologiki) aýratynlyklaryny deňeşdirsek, onda bolup geçen köpsanly tebigy üýtgeşmeleriniň bolanlygyna göz ýetirmek bolar.

Türkmenistan Merkezi Aziýanyň iň bir düzlik ýurdudyr. Onuň diňe günortasynda we günbatarynda orta beýiklikdäki daglaryň (Köpetdag, Uly Balkan, Kiçi Balkan, Köýtendag) we belentlikleriň (Türkmenbaşy tekiz belentligi, badhyz, Garabil) zolagy uzalyp gidýär. Çşlün häzirki zaman haýwanat dünýäsinde gemrijileriň we süýrenijileriň köp görnüşleri bardyr. Şeýle hem bu ýerde jerenler, garsaklar, möjek şagal, ýabany pişikler we başgalar duş gelýär. Günorta etraplarynda (Köpetdag, Murgab, Tejen etraplary, Köýtendag) Hindistanyň, Eýranyň we Owganystanyň haýwanat dünýäsiniň wekilleri: aýraklar, dag tekeleri, geçigaplaň, tilki we beýlekiler duşýar.

Garagum esasan üç bölege bölünýär. Ol demirgazykda belentde ýerleşýän üňüz aňyrsyndaky Garaguma, günortada-Peslik we günorta-gündogar (Tejen we Amyderýa aralygy) bölege bölünýär.

Hazar häzirki wagtda akymy bolmadyk köl-deňiz bolmak bilen onuň derejesi dünýä-okeanynyň derejesinden 28 metr pesdir.

Türkmenistanyň haýwanat we ösümlik dünýäsiniň keşbini dikeldip göz önüne getirmek gadym zaman ösümlikleriniň (paleobotanika) we haýwanlarynyň (paleozologiýa) maglumatlarynyň ýetmezçilik edýänligi sebäpli örän kyndyr. Ösümlik we haýwanat dünýäsiniň baýlyklaryndan başgada şol ýa-da beýleki sebitlerde ilkidurmuş adamsynyň ýaşamagy köp babatlarda daşdan gurallary ýasamak üçin çig mallaryň, şeýle hem tebigy dag gaçybatalgalarynyň (gowaklarynyň) bolmagyna bagly bolupdyr.

Tema 1: Numizmatika sapagyna giriş. Numizmatika barada umumy maglumat.

Meýilnama:

- 1. Numizmatika näme? Numizmatika termininiň gelip çykyşy we kesgitlenişi**
- 2. Numizmatiki çeşmeler**

1.Numizmatika näme? Numizmatika termininiň gelip çykyşy we kesgitlenişi. Numizmatika termini grekçe “nomos” diýen sözden gelip çykyp-kanun, hukuk diýen many beripdir. Nomizma – grekçe moneta ýa-da kanuny töleg serişdesi diýmekdir. Nomosmata – bu köplük sanda bolup moneta pullaryny aňladypdyr.

Numizmatikany ylym hökmünde kesgitlemekde alymlaryň arasynda henize çenli ýeke-täk bir pikir ýokdur. Belli numizmat Şretteriň sözlüğünde “Numizmatika – monetalar barasyndaky ylym bolup, ol töleg serişdesi, sungat eseri, diliň we ýazgynyň ýadygärligi bolup hyzmat edýär” (1930ý.) kesgitlenýär.

Rus alymy Trutowskiý 1909-njy ýylda çykan “Numizmatika” diýen işinde “numizmatika taryhyň kömekçi şahasy bolup, monetalaryň daşky görnüşini öwrenýän ylymdyr.”

Polýak numizmaty R.Kerenowskiý “Numizmatika monetalar barada ylym bolup, ol taryhy öwrenmekligiň çeşmesidir.” diýýär.

G.A.Fedorow-Dawydow “Монеты рассказывают” diýen kitabynda “Numizmatika monetalar baradaky ylymdyr” diýip kesgitleýär.

W.M.Potin “Numizmatika aýry-aýry döwletleriň ykdysady hem medeni ösüşini, aýry-aýry döwürleriň pul

sistemasynda puluň roluny häsiýetlendirilýän monetalary we we pul hazynalaryny öwrenýän ylymdyr” diýip kesgitleýär.

B.S.E.-da “ Numizmatika bu monetalaryň we beýleki pul belgileriniň üsti bilen pul aýlanyşygynyň we zikgäniň taryhyny öwrenýän taryh ylymlarynyň bir bölümidir” diýlip kesgitlenýär. Bu kesgitleme numizmatika ylmyny birneme doly açyp görkezýär. Çünki bu kesgitlemede pul aýlanyşygynyň we zikgäniň taryhy barada aýdylýar. Kesgitlemeleriň köpüsinde numizmatikanyň taryh ylymlarynyň bir şahasydygy hem bellenýär. Ýöne ýokarda görkezilen kesgitlemeleriň hiç biri-de numizmatika ylmyny we onuň roluny doly möçberde görkezip bilmeýär. Biziň pikirimizçe numizmatika ylmyna doly kesgitlemäni görnükli sowet arheology, numizmaty prof. M.Ýe.Masson beripdir. Onuň kesgitlemesi boýunça “Numizmatika taryh ylymlarynyň bir şahasy bolup, ol maddy-medeni ýadygärlikleriniň belli bir toparyny, esasan hem pul belgilerini, aýratyn-da monetalary, has takygy pul-haryt aýlanyşygynyň taryhyny hem-de özleriniň ýasalýş tehnikasy boýunça monetalaryňka meňzeş bolan medalýer sungatynyň eserlerini, ýagny medallary, žetonlary, plaketkalary we metaldan ýasalan markalary öwrenýän ylymdyr” diýip kesgitleýär.

2.Numizmatiki çeşmeler. Ähli ylymlarda bolşy ýaly numizmatikanyň hem öz ylmy çeşmeleri bardyr. Numizmatiki çeşmeler 2 topara bölünýärler: esasy we kömekçi çeşmeler.

Esasy çeşmelere:

- 1) Aýry-aýry monetalar.
- 2) Moneta hazynalary (bir bitewi kompleks hökmünde).
- 3) Moneta zikgelemek üçin zerur bolan materiallar (metal) we gurallar.
- 4) Monetalaryň agramyny ölçemek üçin ulanylýan ölçeg daşlary.

Kömekçi çeşmeler:

1) Ýönekeý pullar ýa-da haryt-pullary, başgaça aýdanymyzda monetadan öňki ulanylan şertli pullar.

2) Medalýer sungatynyň eserleri – medallar, žetonlar, plaketkalar we metal markalary.

3) Möhürler (sfragistika).

4) Kagyz pullary (bonistika).

5) Pul ýa-da pul aýlanyşygy bilen bagly ýazgy çeşmeleri.

Görşümüz ýaly numizmatiki çeşmeler köp görnüşlidir. Ýöne numizmatikanyň esasy öwrenýän obekti monetalarydyr. Moneta – bu belli bir agram, forma, göwrüme, gymmata eýe bolup döwlet ýa-da häkimet alamaty (nyşany bilen kepillendirilen metaldan ýasalan pul birligi).

Pullaryň ähli görnüşleri moneta bolup bilmez. Mysal üçin öňki wagtlarda Litwada ýüzüne altyn çäýylan kartondan, Fransiýada farfordan, Russiýada haýwanyň derisinden, Fatilentler döwründe Müsürde çüýşeden pul çykarypdyrlar. Emma olar moneta bolman şertli pul belgileridir. Moneta bolmak üçin hökmany suratda metaldan ýasalmalydyr. Gadymy döwürlerden başlap pul-moneta esasan altyndan, kümüşden, misden ýa-da olaryň garyntgylaryndan zikgelenipdir.

Ozal belleýşimiz ýaly numizmatika özleriniň ýasalýş tehnikasy boýunça monetalaryňka menzeş bolan medaler sungatynyň eserlerini-de öwrenýär. Şoňa görä-de gysgajyk şol eserlere (obýektlere) seredip geçeliň

Medal – bu haýsy-da bolsa bir döwlet ýa-da jemgyýetçilik ähmiýetli uly waka, hem-de görnükli şahslaryň hormatyna-ýadygärligine bagyşlanyp çykarylýan we sylag hökmünde berilýän metaldan ýasalan moneta görnüşli belgi.

Medalda çeperçilik tarapy agdyklyk etmelidir.

Gadymy döwürlerden başlap uly wakalaryň ählisi diýen ýaly medal çykarmaklyk arkaly bellenipdir. Häzirki

wagtda belli bolan iň gadymy medallar Konstantinopol şäheriniň öldürilmegine bagyşlanyp cykarylan medallardyr. Medaler sungaty aýratyn hem “Täzeden dikeldiş” döwrüne, ýagny XIV-XV asyrlara gabat gelýär. Bu döwürde medalýer sungatynda görnükli hudožnikler işläp, medallaryň aglaba köp görnüşi goýberilipdir.

Žeton – “žetin” diýen fransuz sözi bolup, zyňmak, taşlamak manysynda ulanylypdyr. Gadymy döwürlerde toý-şagalaň wagty patyşalar, han-begler il arasyna çykanda märekä gymmaty pes bolan ownuk monetalary seçipdirler. Žetonlar gadymy döwürlerde dini maksatlar üçin hem ulanylypdyr. Ýüzüne A.Makedonskiniň şekili çekilen žetonlar Nusaý galasyndan hem tapylypdyr. Alymlaryň pikirine görä, A.Makedonskiý görnükli, ýeňilmez serkerde hökmünde tanalypdyr. Onuň şekili çekilen esgerlere tumar görnüşinde berlipdir. Şol döwrüň adamlarynyň düşüňjesine görä, A.Makedonskiý esgerleri betbagtlykdan, ýeňilmekden gorap saklamalydyr.

Käwagtlarda žetonlar belli wakalara bagyşlanyp hem cykarylypdyr.

Medaldan tapawudy žetonlar pes gymmatly metaldan we köp mukdarda goýberilipdir. Şeýle hem žetonlar ýukajyk bolupdyr.

Plaketkalar – zikge usulynda cykarylypdyr. Plaketkalar ilkinji gezek Täzeden dikeldiş döwründe zikgelenip başlapdyr. Olar ilkinji gezek birtaraplaýyn bolupdyr. soňky wagtlarda ikitaraplaýyn zikgelenýär. Sowet döwründe zikgelenen plaketkalaryň iň şowlusy Ş.Rustaweliniň doglan gününüň 800 ýyllygyna bagyşlanyp cykarlan plaketkadyr. Onuň bir tarapynda Rustawelliniň býusty, beýleki tarapynda bolsa, rus hem gruzin dillerinde “Ş.Rustaweli, 800” diýen ýazgy bar. Medaldan tapawudy plaketkalar sylag hökmünde berilmän, gyzyklanýan adamlara satylypdyr.

Markalar – gymmaty pes metaldan zikgelenipdir. Olary monetasy bolmadyk döwletler şertli pul belgisi hökmünde zikgeläpdir. “Tisseri” diýilýän metal markalary Gadymy Rimde sirklere, gladiatorlaryň uruşýan meydancasyna girmek üçin bilet hökmünde goýberilipdir. Olaryň bir tarapynda Ý.Sezaryň şekili, beýleki tarapynda bolsa, haýsy-da bir arhitektura ymaraty şekillendirilipdir. Kāwagtlarda markalar azyk harytlaryny almak üçin ulanylýan kartočka hökmünde hem ulanylypdyr.

Tema 2: Puluň irki taryhy

Meýilnama:

- 1. Puluň ýüze çymagy. Alyş-çalyş. Pul näme?**
- 2. Ekwiwalent harytlar**
- 3. Puluň moneta görnüşiniň ýüze çykmagy**

1.Puluň ýüze çymagy. Alyş-çalyş. Pul näme?

K.Marksyň kesgitlemesi boýunça pul – bu haryt bolup, üç sany funksiýany ýerine ýetiripdir:

1) gymmat ölçegi, ýagny ähli harytlaryň gymmatyny kesgitläpdir;

2) töleg serişdesi;

3) baýlyk ýygnamaklyk funksiýasy;

Diýmek, şu funksiýalary ýerine ýetirip bilen islendik haryt pul bolup biler. Adamzat jemgyýetiniň taryhynda hemişe pul bolmandyr. Ol kem-kemden taryhy ösüşini belli bir basgançagynda, onda-da ýeterlik ýokary basgançagynda ýüze çykypdyr. Pul alyş-çalyşyň esasynda, onuň giň ýaýran daşky, ýagny taýpalar arasynda alnyp barlan alyş-çalyşyň esasynda ýüze çykypdyr. Adamlarda öz önümlerini bir-birleri bilen çalyşmaklyk taryhyň has irki döwürlerinden başlanypdyr. Arheologiki maglumatlar boýunça dürli ýerlerde, dürli klimatik we tebigy şertlerde ýaşan taýpalarda alyş-çalyş baryp daş asyrynda ýüze çykypdyr. Zähmet bölünişigi alyş-çalyşyň ýüze çykmagyna esasy sebäp bolupdyr. Mysal üçin, bir taýpa zähmet we aw gurallaryny ýasamak üçin ulanylan çakmak daşynyň köp ýerinde, beýleki bir taýpa şeýle daşyň asla ýok ýerinde ýaşaýdyr. Ol taýpa özüniň öndüren önüminiň bir bölegini çakmak daşyna ýa-da ondan ýasalan gurallara çalyşmaga mejbur bolupdyr. Soňrak, ýagny бүрүнч асыры döwründe өз ýаşаýаn ýerinde mis magdany ýa-da oňa goşulýan garyntgylaryň (galaýy, myşýak) ýok ýerinde ýaşan taýpa olary başga zat berip almaly bolupdyr. Şeýle alyş-çalyşa ýönekeý

alyş-çalyş diýipdirler. Ýönekeý alyş-çalyşda entek gymmat diýen düşünje bolmandyr. Bir haryt bahasyna garamazdan beýleki bir haryt bilen çalşylypdyr. Ýagny adamlar özüniň artyk harydyny berip, zerur harytlaryny alypdyrlar (bir gara – bir gara ýa-da x-x). Şeýle ýönekeý alyş-çalyşyň mysallary käbir yzagalak taýpalarda (Afrika, Awstraliýa, Latyn Amerika) ýakyn wagtlarda hem duş gelýän eken. Mysal üçin bir taýpa öňünden bellenen ýere öz artyk harytlaryny getirip goýupdyrlar. Başga bir taýpa ol harytlardan özlerine zerur zatlaryny alyp getiren zatlaryny goýup gidipdirler. Bu alyş-çalyşy amala aşyrmak örän çylşyrymly we kyn bolupdyr.

Oňa mysal edip ýewropaly bir alymyň Afrikada başyndan geçirenlerini görmek bolar. Oňa bir kölden ýüzüp geçmek üçin gaýyk gerek bolupdyr. Gaýygyň eýesine bolsa mata gerek ekkeni. Bazara baryp ol gaýykça gerek matany tapypdyr, emma matanyň eýesine ýüp gerek ekeni, ýüpiň eýesine bolsa pyçak gerek ekeni, Ol öz pyçagyny berip ýüp alýar, ýüpi berip mata alypdyr. Matany bolsa gaýykça berip kölden geçipdir. Ýönekeý alyş-çalyş adaty köp basgançakly bolupdyr. Bu döwürde pul bolmandyr.

2. Ekwiwalent harytlar.

Ýönekeý alyş-çalyşyň baryşynda kem-kemden haýsyda bolsa bir haryt (durmuşda köpräk ulanylýan) öňe saýlanypdyr. Belli bir territoriýada (şäherde, obada, raýonda) ähli harytlary şol haryda çalyşmak mümkin bolupdyr. Ol haryda bolsa **ekwiwalent** harydy ýagny beýleki harytlaryň bahasyny kesgitläp bilýän haryt diýipdirler. Şeýlelikde adamzat jemgyýetiniň taryhynda pulyň iň ýönekeý görnüşi ýüze çykypdyr.

Dürli ýurtlarda we halklarda ekwiwalent harytlar hem dürli-dürli bolupdyr. Ilkidurmuş obşinasý döwründe Aziýanyň, Afrikanyň, Okeaniýanyň köp taýpalarynda balykgulaklar ulanylypdyr. Balykgulagyň Kauri diýen görnüşi has giň ýaýrap, ol Hytaý, Hindistan, Ýaponiýa ýaly ösen ýurtlarda hem

ulanylypdyr. XIII asyrdä şeýle balykgulak pullary özüniň Gündogara syýahaty wagtynda Marko Pola köp ýurtlarda görüpdür. Afrikaly arap syýahatçysy we alymy Ibn Batuta şeýle “pullary” 1352 ýylda Demirgazyk Afrikada görüpdür. Onuň ýazyşyna görä adamlar olary ýüpe düzüp bilenden asyp ýörüpdirler, olaryň takyk kesgitlenen gymmaty we satyn alyş ukyby bolupdyr. Egerde nähilidir bir howp abanaýsa adamlar olary baýlyk hökmünde ýere gömüpdirler.

Meloneziýada “doňuz pullary” diýlip atlandyrylan balykgulaklardan, çüýşeden hatda doňzyk guýryk guýryk süňklerinden ybarat bolan pullar bolupdyr. Şeýle pullara diňe doňuz alypdyrlar ýa-da geline galyň töläpdirler.

Käbir ýurtlarda (mes, Ýap adasynda) Erkek hem aýal pullary bolupdyr. Aýallar özleri näzik we ejiz bolanlygy üçin bilezik, gulak halka ýaly ownuk harytlary ulanypdyrlar. Erkeklerde bolsa has ýörgünli pul ullaňdan daş sütüni bolupdyr. Ol sütünler belli bir gelip-gidimli ýerde oturdylyp, onuň ýüzüne eýesiniň tagmasy çekilipdir.

Söwda netijesinde ol sütün başga birine geçäýse oňa täze eýesiniň tagmasy basylypdyr.

Täze Gebrid adalarynda mermerden ýasalan halkajyklar, täze Gwineýada bolsa daş paltasy ulanylypdyr.

Gadymy Hytaýda pul hökmünde bürünçden ýasalan piljagazlar, azallar, pyçaklar, jaňjagazlar, ýarym gymmatbaha daşlaryň bölekleri ulanylypdyr.

Hindistanda köp wagtlap dür däneleri ulanylypdyr.

Käbir yza galan taýpalardan ýewropalylar tarapyndan getirilen çüýşe monjuklary ulanylypdyr. Ýewropaly işewür adamlar ol ýerlere gämilerini doldurup monjuk eltip yzyna yzyna bolsa gämilerini altyndan, pil süňkinden dolduryp gaýdypdyrlar.

Umuman aýdanymyzda ekwiwalent haryt hökmünde ulanylan harytlaryň sanawy sanardan köpdür. Sygyryň we adamynyň kelle çanak süňklerinden başlap (Borneu we

Solomon adalary) daş duz böleklerine we naýza uçlaryna çenli (Afrika) ulanylypdyr. Şeýlelikde adamlar metall pullaryna geçýänçä ekwiwalent harytlarynyň yüzlerçe görnüşini synap görüpdir.

Kem-kemden adamlar ekwiwalent haryt hökmünde metal böleklerini ulanyp başlapdyrlar. Dünýäniň böleklerini ulanyp başlapdyrlar. Dünýäniň iň gadymy medeniýet ojaklary bolan Mesopotamiýada we Müsürde ilkinji pul hökmünde halka, ýarym halka görnüşinde ýasalan metal bölekleri ulanylypdyr.

Italiýada moneta ýüze çykmazdan ozal agramy boýunça kabul edilen mis bölekleri ulanylypdyr. Italiýanyň Apollon diýen mu- kaddes çeşmesinde arheologlar şeýle mis bölekleriniň 300 kg. Adamlar öz saglygyny dikeltmek, keselden saplanmak umydy bilen hudaýa sowgat hökmünde ol çeşmä “pul” taşlapdyrlar.

Kem-kemden adamlar töleg serişdesini kämilleşdirmek üçin metal böleklerini belli bir agramda ýasap başlapdyrlar.

Metal bölekleriniň beýleki ekwiwalent harytlardan bir näçe artykmaçlygy bolupdyr :

1. Metal çalt zaýalanmandyr, ony baýlyk hökmünde islendik wagta çenli saklap bolupdyr.
2. Metal az ýer tutupdyr, ony götermek we başga ýerlere äkitmek ýeňil bolupdyr.
3. Metaly ownuk böleklere bölmek ýeňil bolupdyr.

Kem-kemden adamlar gymmat bahaly metallaryň (altyn, kümüş) artykmaçlygyna hem düşüniپ başlapdyrlar.

Çünki gymmat bahaly metallar az möçberde köp gymmata eýe bolupdyrlar.

Emma metal pullarynyň ýüze çykmagy bilen, olary ýoýup ýasamaklyk gorkysy hem döräpdir. Käbir betpäl adamlar altyn böleginiň gyrasyndan kesip alypdyrlar, ýa-da ony pes gymmatly metaldan ýasap ýüzüne altyn çäýyp arassa altyn

bölegi hökmün-de ulanmaga synanşypdyr. Olaryň daşky görnüşi boýunça bir-birinden tapawutlandyrmak örän kyn bolupdyr.

Şeýle ýagdaýyň önüni almak üçin adamlar metal bölekleriniň ýüzüne tagma basyp başlapdyrlar. Şeýlelikde K. Marksýň sözleri bilen aýtsak ol metal böleklerine “milli egin-eşik geýdirilipdir”.

3. Puluň moneta görnüşiniň ýüze çykmagy.

Şeýle “milli egin-eşige girizlen” metal bölekleri kem-kemden belli bir agramda, belli bir formada ýasalyp başlanypdyr. Soňra olaryň gymmaty kesgitlenip, ýüzüne onuň hakyky puldygyna güwä geçýän döwletiň möhüri basylypdyr.

Şeýdip pulyň moneta görnüşi peýda bolýar. Şeýle moneta görnüşli ilkinji pular b.e.öň VII asyrdan Kiçi Aziýanyň Günbatarynda ýerleşen Lidiýa döwletinde hem-de Egeý deňzinde ýerleşen Egina adasynda zikgelenipdir. Lidiýada altyn bilen kümüşüň tebigy garyntgysyndan – elektrden, Egina adasynda bolsa kümüşden zikgelenipdir.

Hytaý ýazgy çeşmelerinde görkezilişine görä Jaň görnüşli “nu” atly metal puly b.e.ö. II müňýyllykda, hat-da ondan hem ozal b.e.ö. 2250 ýylda zikgelenipdir diýlip bellenýär. Ýöne alymlaryň pikirine görä “nu” moneta däl-de ekwiwalent haryt bolupdyr. Hytaýda hem moneta takmynan b.e.o. VII asyrdan zikgelenipdir.

Tema 3: Monetalaryň öwreniliş taryhy, monetalaryň ýasalyş tehnikasy

Meýilnama:

- 1. Numizmatikanyň ylym hökmünde ýüze çykmagy. Moneta- laryň kolleksiyalary ýygnaľmagy.**
- 2. Ylym hökmünde numizmatikanyň ähmiýeti**
- 3. Monetalaryň ýasalyş tehnikasy**
- 4. Monetalary bikanun ýoýup ýasamaklyk**

1.Numizmatikanyň ylym hökmünde ýüze çykmagy. Moneta- laryň kolleksiyalary ýygnaľmagy.

Gadymy monetalar bilen gaty irki döwürlerden bäri gyzyk- lanyp gelipdirler. Ýöne ylym hökmünde numizmatika entek bolmandyr. Köne monetalar ýöne ýygnaľypdyr,olary ýygnaľmaklyk bilen diňe baý atly adamar meşgullanypdyrlar. Çünki olary ýygnaľmaklyk köp serişdäni talap edipdir. Şoňa görä-de numizmatikany uzak wagtlaп “knýazlar yylmy” diýip atlandyrypdyrlar.

Köne monetalary ilkinji gezek gadymy Rimde b.e.ö. I asyrdä imperator Oktawian Awgust ýygnaľ başlaпdyrlar. Ol özünden öňki Rim hökümdarlarynyň, aýratyn hem Ýu.Sezaryň monetalaryny ýygnaľ olary öz belent mertebeli myhmanlaryna sowgat bermäni gowy görüpdür.

Käbir adamlar gadymy monetalary baýlyk höküminde ýygnaľdyrlar.Ýöne numizmatika ýönekeý kolleksiyä ýygnaľmaklyk däldir.Numizmatika bu ýaş ylym bolup monetalary we beýleki pul belgilerini hemme taraplaýyn öwrenýän ylym pudagydyr. Kolleksionerler üçin bolsa iň esasy zat gymmat bahaly metallardan zikgelenen, daşky görnüşi boýunça owadan bolan dürli görnüşli monetalary köpräk ýygnaľmak bolupdyr. Olar üçin monetalaryň zikgelenen wagtyny we hökümdaryň adyny anyklamak ýeterlik bolupdyr.

Ylmy numizmatika bilen kolleksiýa ýygnamaklygyň arasynda baglanyşyk barmyka? Bu soraga bar diýip jogap berýärler, çünki numizmatika ylmy şol kolleksiýalaryň esasynda olary öwrenmekden başlanypdyr. Ýewropada ýurtlarynda gadymy monetalaryň ähmiýetine düşüniş, olary ýygnamaklyk XIV asyrdan başlanypdyr. XV asyrdan eýýäm bir näçe ullakan kolleksiýalar döredilipdir. XVI asyrdan eýýäm ylmy häsiýetli işler ýazylyp başlanýar. Numizmatika boýunça ilkinji ylmy iş diýilip 1514 ýylda Parižde çap edilen fransuz alymy Gilom Rulyň “Metrologiýa” diýen işi hasaplanýar.

XVI asyrdan numizmatiki kolleksiýalaryň sany has-da artýar. Diňe bir Gollandiýada 200-e ýakyn numizmatik kabinetler döredilipdir. XV-XVI asyrlarda kolleksiýa ýygnamaklyk bilen alymlar däl-de barly adamlar – knýazlar, dini we döwlet işgärleri, generallar we täjirler meşgullanypdyr. XVIII asyrdan ýeterlik edebiýat hem döredilipdir. Ýöne ol işler entek monetalaryň daşky görnüşlerini häsiýetlendirmek bilen çäklenipdir. Esasan hem ýüzi portretli monetalara köp üns berilipdir.

Numizmatika ylmyny esaslandyryjy ruhany Wenaly Numizmat Iosif Ilariý Ekkel (1737-1798) hasaplanýar. Wenada 1792 ýylda onyň “Gadymy monetalary barasynda ylmy” diýen kitaby çap edilipdir.

Numizmatika boýunça ilkinji ders XVIII asyryň ahyrynda Şwesiýada girizilipdir. Soňra numizmatika dersi Sýurihiň, Berliniň, Wenanyň, Madridiň, Florensiýanyň uniwersitetlerinde hem girizilipdir.

Russiýada numizmatika dersi ilkinji bolup XIX asyrdan Peterburg uniwersitetiniň Gündogary öwreniş fakultetinde girizilipdir. XIX asyrdan dünýäniň iň uly numizmatiki kolleksiýalary-da kemala gelipdir. Olar 5 sany bolup Londondaky Britan muzeýiniň, Parižiň, Wenanyň, Berliniň muzeýleriniň we Sankt Peterburgdaky Döwlet Ermitažynyň kolleksiýalarydyr.

Russiýada ilkinji numizmatiki kabinet Pýotr I-iň buýrugy bilen döredilipdir (Kunstkamera). 1721-nji ýylda Pýotr I-iň görkezmesi bilen ilatda bar ähli gadymy monetalar we medallar satyn alnypdyr. Şeýlelikde XVIII-XIX asyrlarda Ermitažda ägirt uly kolleksiyä döräpdir. Ol döwürde kolleksiyä ýygnamaklyga hökümdarlaryň özleri ýolbaşçylyk edipdirler.

Kiçeňräk numizmatiki kolleksiyalar Drezden, Mýunhen, Kopenganen, Stokgolm, Neapol, Rim, Afiny, Florensiýa şäherlerinde hem döredilipdir. Numizmatiki kolleksiyalar Russiýada Peterburgyň Rus we Aziýa muzeýlerinde, Moskwanyň ýaraglar palatasynda we Taryh muzeýinde hem döredilipdir.

I jahan urşundan soň Amerikanyň Nýu-Ýork, Boston, Waşington şäherlerinde hem döredilipdir.

XVIII-XIX asyrlarda numizmatika bilen gyzyklanmak has ýokary derejä ýetipdir. Numizmatika barada ýörite jemgyýetler döredilip, olar ylmy žurnallaryny neşir edipdirler. Şeýle žurnallar Nýu-Ýorkda 1829, Fransiýada 1836, Italiýada 1942, Awstriýada 1962, Germaniýada 1874-nji ýyldan çykyp başlapdyr. Russiýada 1906-1913-nji ýyllarda Rus numizmatiki jemgyýeti öz işlerini çap edipdir (Записки РНО).

Sowet döwründe “Numizmatika we Epigrafika”, “Эпиграфика Востока” atly žurnallar çap edilipdi.

2. Ylym hökmünde numizmatikanyň ähmiýeti. Numizmatiki obýektler örän çuň we çylşyrymly manyly taryhy çeşmeleriň bir toplumdur. Numizmatiki materiallary hemme taraplaýyn öwrenmek bilen (ýüzündäki suratlar, ýazgylar, monetalaryň agramy, formasy ýasalan metaly, tehniki derejesi, tapylan ýeri) taryha, syýasy ykdysadyýete, etnografiýa, çeperçilik sungatyna, paleografiýa, antropologiýa, dile we ş.m. degişli örän wajyp maglumatlary almak mümkin.

Köp halatlarda numizmatiki materiallar taryhy wakalary anyklamakda aýgtylaýjy fakt bolup hyzmat edýär. Mysal üçin

Grek-Baktriýa, Bospor patyşalyklarynyň ikinji taryhy diňe numizmatiki materiallaryň kömegi bilen ýazyldy. Taryhy ýazgy çeşmeleri Grek-Baktriýa patyşalarynyň diňe 5 sanysynyň adyny saklapdyr. Soňky wagtlarda bu patyşalygyň monetalaryny hemme taraplaýyn öwrenmek arkaly, ol döwletiň taryhy we ähli hökümdarlarynyň atlary dikeldildi.

Diňe monetalary öwrenmek arkaly b.e. IV-V asyrlarynda gul-eýeçilik jemgyýetiniň krizisiniň bolandygy anyklandy. Bu döwrüň monetalary özleriniň erbet hili bilen tapawutlanýarlar. Dürli döwletleriň arasyndaky syýasy, medeni, ykdysady, söwda aragatnaşyklaryny anyklamakda hem numizmatiki materiallaryň ähmiýeti uludyr. Bu meselede dürli döwletleriň monetalarynyň başga ýerlere ýaýramagyna üns bermelidir. Ilki bilen monetalaryň tapylan ýerlerini karta geçirýärler. Soňra zikgelenen ýerlerini görkezmek bilen haýsy döwletiň nireler bilen aragatnaşyk saklandygyny kesgitlemek mümkin. Mysal üçin Kuşan döwletiniň monetalarynyň tapylan ýerlerini karta geçirmek arkaly Fergananyň, Daşkendiň we Horezmiň ol döwletiň düzümine girmändigini anyklandy. Monetarlar arkaly söwda ýollaryny-da anyklamak mümkin. Monetalaryň ýüzündäki suratlar şekillendiriş sungatynyň iň gadymy nusgalary bolup sungat taryhynda ähmiýeti uludyr. Kābir monetalaryň ýüzünde gadymy arhitektura ymaratlarynyň şekili çekilipdir. Ol suratlar ymaratlary gaýtadan dikeltmekde bahasyna ýetip bolmajak materialdyr. Mysal üçin, Rimdäki Ýupiteriň ybadathanasy. Monetalaryň ýüzündäki suratlar arkaly durmuşda ulanylan zatlary, gadymy adamlaryň antropologik keşbini hem öwrenmek mümkin.

Beýik Kuşan döwletiniň zikgesiniň ýüzündäki suratlar b.e. I-IV asyrlarynda Kuşan döwletiniň ýerinde ýaşan halklaryň etniki düzümini kesgitlemäge mümkinçilik berdi. Şunuň ýaly portretler A.Makedonskiniň, Selewkileriň, Grek-Baktriýanyň, Parfiýanyň, Sasanylaryň monetalarynda hem bar.

Aýratyn hem paleografiýa üçin numizmatikanyň ähmiýeti uludyr. Monetalaryň ýüzündäki ýazgylar gadymda ulanylyp häzir ýitip giden ýazgylary öwrenmäge, olary täzedan dikeltmäge kömek edýär. Umuman numizmatiki materiallar hemme taraplaýyn öwrenilende taryhy, hronologiýa, etnologiýa, antropologiýa, syýasy ykdysadyýete, sungat taryhyna, arhitektura taryhyna, metrologiýa, tehnologiýa degişli gymmatly maglumatlary almak mümkin.

3.Monetalaryň ýasalýş tehnikasy. Gadymy döwürlerden başlap moneta ýasamaklygyň esasan iki usuly – ýagny zikge we guýma usullary bolupdyr. Olaryň iň gadymysy we ýörgünlisi zikge usuly bolupdyr. Zikge sözi araplaryň sekka sözünden bolup, urmak, basmak manysynda bolupdyr. Moneta zikgelemek üçin ilki iki sany galyp (monetanyň ýüz we arka taraplary üçin) ýasalypdyr. Gyzdyrylyp ýumşak, maýyşgak ýagdaýa getirilen ýasmak metal bölejigi iki galybyň arasynda ýerleşdirilip üstünden çekiç bilen urlupdyr. Gadymy döwürlerde galyplar onçakly berk bolmadyk metaldan ýasalypdyr. Şoňa görä-de olary tiz-tizden çalşyp durmaly bolupdyr. Monetalary çekiç bilen urup zikgelemek XVII asyra çenli dowam edip, soňra Ýewropa ýurtlarynda ol usul birneme kämilleşdirilip, ýönekeýje zikgeleýji stanokdan peýdalanyldyrlar. Emma Orta Aziýa hanlyklarynda bu usul Orta Aziýa Orsýet tarapyndan basylyp alynýança dowam edipdir.

Moneta ýasamaklygyň ikinji usuly ol guýma usulydyr. Bu usulda ergin halyna ýetirilen metal önünden taýýar edilen galyba guýlupdyr. Monetanyň arka tarapyny görkezýän galyp bolsa, onuň üstünde goýlup berkidilipdir. Bu usulda birbada birnäçe moneta guýlupdyr. Guýma usulynda esasan pes gymmatly metaldan ýasapdyrlar. Sebäbi şeýle metallar önän port bolup, zikgelenen wagty jaýryk atypdyr.

Moneta ýasamaklygyň ýene-de bir goşmaça usuly bolup, oňa zikgäniň üstüne zikge basmak (надчекан) diýilýär.

Onuň manysy ozal zikgelenip wagty geçen monetalaryň ýüzüne täze möhür basyp pul aýlanyşygyna goýbermekdir. Zikgäniň üstüne zikge basmak bu käwagtlarda, ýagny:

1) öň pul aýlanyşygyna bolan monetalary täzedan ulanmaklyk;

2) monetalaryň ýüzi zaýalanyp, ýazgylary, suratlary öçen wagtynda;

3) pul reformasy geçirilip, monetalaryň öňki bellenen kursy üýtgän wagtynda;

4.Monetalary bikanun ýoýup ýasamaklyk. Döwlet möhüri bilen kepillendirilen pul birligini bikanun ýoýup ýasamaklyk pul döranden bäri dowam edip gelýär. Monetalary ýoýup ýasamaklyk ähli döwürlerde hem uly jenaýat hasaplanypdyr we agyr jezalandyrylypdyr. Gadymy döwürlerde altyn monetalary diňe ýokary hökümdaryň, patyşanyň adyndan zikgeläpdirler. Şoňa görä-de altyn moneta ýoýulyp ýasalsa, oňa diňe bir döwlete ýetirlen ykdysady zyýan däl-de, eýsem patyşanyň janyňa kast eden hökmünde hem seredilipdir.

Monetany bikanun ýoýup ýasamaklygyň esasy manysy gymmat bahaly metaldan zikgelenen monetany, pes gymmatly metaldan ýasap, ýüzüne gymmat baha metal çäýyp, ony ýokary bahadan satmakdyr. Monetalary ýoýup ýasaýanlar üçin dürli ýurtlarda jeza hem dürli-dürli bolupdyr. Gadymy Gresiyada ýurtdan çykaryp kowupdyrlar. Rimde, eger-de ol atly adam bolsa, sürgün edipdirler, garamaýak bolsa ölüm jezasy berlipdir. Müsürde iki elini çäpypdyrlar. Orsýetde bokurdagyna eredilen metal guýupdyrlar. Käbir ýurtlarda diriligine ýere gömmek, suwda, ýagda gaýnatmaklyk ýaly jezalary beripdirler.

Monetalary ýoýup ýasamaklyk käwagtlarda açyk ýagdaýda hem amala aşyrylypdyr. Bu ýagdaýda hökümdarlaryň buýrugy boýunça pes hilli monetalar ýokary bahadan pul aýlanyşygyna göýberilipdir. Bu çäre krizis döwründe ýa-da uruş zerarly döwlet agyr ykdysady ýagdaýa düşende geçirilipdir. Mysal üçin, XI-XII asyrlarda kümüş-pul krizisi

döwründe Beýik Seljuklar, Gaznawiler, Garahaniler döwletlerinde şeýle çäreler geçirilipdir. Mysal üçin, Beýik Seljuklar döwletinde 3 hili dinar (gyzyl monetanyň ady), ýagny arassa altyndan (N), altyn bilen kümüşüň garyntgysyndan ([t] we kümüşden (A2) zikgelenipdir. Olaryň hemmesi-de altyn monetanyň kursy boýunça ýöredilipdir. Eger-de ilat ol pes hilli monetalary almasalar olara jeza berlipdir.

XVIII-XIX asyrlarda gadymy monetalara bolan isleg çendenaşa artanda hem monetalary ýoýup ýasapdyrlar. Bu döwürde olar gizlin pul aýlanyşygyna goýberilmän, tersine kolleksionerlere gymmadrak satmak üçin örän seýrek düş gelýän monetalary ýoýup ýasapdyrlar.

Tema 4: Monetalaryň ýazylyşy (häsiýetlendirilişi)

Meýilnama:

- 1. Topar, tip, wariant barasynda düşünje.**
- 2. Monetalaryň gysga we doly ýazylyşy.**
- 3. Monetalaryň katalog üçin ýazylyşy.**
- 4. Pul hazynalarynyň ýazylyşy.**

1. Topar, tip, wariant barasynda düşünje. Monetalary we moneta toplumlaryny öwrenen wagtynda numizmatlar olary ilki bilen toparlara, tiplere we wariantlara böýärler. Soňra olaryň metaly, formasy, agramy kesgitleňýär hem-de ýazgylary okalýar.

Monetalar ilki bilen toparlara bölüýär. Toparlara monetalar umumylaşdyrylan häsiýetleri boýunça bölünýärler. Meselem, metaly boýunça, formasy boýunça, döwletler boýunça we ş.m.

Moneta tipi – bu medalýerlere, ussalara galyp ýasamak üçin hödürlenýän suratyň nusgasy (eskizi).

Gadymy döwürlerde galyplar (ştamplar) onçakly berk bolmadyk metaldan ýasalypdyr, şoňa görä-de olar tiz zaýalanypdyr. Soňra ussalar köne eskiz boýunça täze galyp-matrisa ýasapdyrlar. Emma galyplar el bilen ýasalanda suratlaryň absolýut meňzeşligini gazanmak mümkin bolmandyr, nähili-de bolsa azda-kände öňki galypdan tapawutlanypdyr. Şol tapawuda numizmatikada wariant ýa-da görnüş diýilýär. Diýmek, bir tipde birnäçe wariant bolup biler.

Monetalaryň formasy. Monetalaryň iň giň ýaýran formasy tegelek formadyr. Emma käbir ýurtlarda aýry-aýry döwürlerde süýrmek, göniburçluk, kwadrat formalary-da bolupdyr. Monetalar ýazylanda tegelek formadan başgasy görkezilýär. Monetalaryň formasyny kesgitlemek üçin ýörite skala bolup, onuň kömegi bilen formalaryň 19 görnüşini kesgitläp bolýar.

Monetalaryň agramy gramda, diametri mm-de görkezilýär. Monetalar el bilen ýasalanda olaryň agramynyň absolýút deňligini gazanmak mümkin bolmandyr. Şoňa görä-de olaryň agramynda azda-kände tapawut bolupdyr. Şeýle kanun arkaly çäklendirilen tapawudy numizmatikada remedium diýipdirler. Eger-de ol tapawut bellenen çäginden çyksa, ol moneta pul aýlanyşygyna goýberilmän täzeden zikgelenipdir. Soňra monetanyň metaly kesgitlenýär. In köp ýaýran we ulanylan monetalar altynadan, kümüşden we misden ýasalypdyr. Monetanyň metaly şeýle şertli belgiler bilen belgilenipdir.

- altyn (aurum)
- kümüş (argentum)
- mis
- elektr (gyzyl bilen kümüşin garyntgysy)
- billon (kümüş bilen misin garyntgysy)

Käwagtlar platinadan, nikelden we demirden hem zikgeläpdirler.

Formasy, razmery, agramy, metaly görkezilenden soň monetanyň taraplary ýazylýar. Monetanyň ýüz tarapyna awers diýlip Av belgisi bilen, arka tarapyna rewers diýlip Rv belgisi bilen bellenýär.

Awersi rewersden nähili tapawutlandyrmaly.

Awers monetanyň esasy tarapy bolup, onda adatça häkimiýetiň simwoly ýerleşdirilýär. Häkimiýetiň simwoly hem Orta Aziýada antik döwründe hökümdaryň portreti, musulman döwründe bolsa keleme bolupdyr. Diýmek hökümdaryň portreti ýa-da keleme ýazylan tarapy Av., beýleki tarapy hem Rv., bolmaly. Ondan başgada musulman döwründe Av-de monetanyň zikgelenen ýeri, ýyly we ady görkezilipdir.

Moneta ýazylýan wagty onyň gyraňy hem belleniýär. Oňa numizmatikada gurt diýilýär. Monetanyň gyraňy 3 hili bolup biler:

- göni gurt
- aýlaw gurt

- gyýtak ýa-da kese gurt.

Antiki döwrüniň monetalarynda adatça monogramma-şäherleriň (zikgehannanyň) adyny ýa-da şahsy atlary gysgaldyp görkezýän bir ýa-da bir näçe harpdan ybarat bolan belgi.

Meselem:

- Pasargady

- Herakliýa we ş.m.

Moneta ýasylanda monogrammanyň ýerleşen ýeri görkezil melidir. Onuň üçin moneta tegelegini 3 bölege bölüp, haýsy bölekde ýerleşendigi görkezilýär.

Moneta ýazylanda Av bilen Rv okunyň gatnaşygy hem görkezilýär.

Gadymy döwürlerde moneta el bilen zikgelenende Av bilen Rv gatnaşygy tötänden bolaýmasa gabat gelmeýär.

Olaryň gatnaşygy peýkama meňzeş belgi bilen bellenýär. Meselem.

Soňra ýazgynyň ýerleşen ýeri görkezilýär. Monnetanyň ýüzündäki ähli ýazga legennda ýa-da rowaýat diýilýär. Ýazgylar monetanyň ýüzünde dürli görnüşde ýerleşip biler.

Mysal üçin.

	Ýarym aýlaw	Bölünen
ýarym		
	legenda	
legenda		

Gapdal
legenda

Taraplaýyn
legenda

	Aşaky	
Merkezi		
	legenda	
legenda		

Aýlaw legenda

Ýazgylaryň hem öz ýazylyş tertibi bar: Ilki merkezi, soňra yz-

ly-yzyna aýlaw, gapdal,aşaky legendalar ýazylýar.

Eger-de ýazgynyň bir bölegi monetanyň ýüzüne sygmadyk bolsa,ýone belli bolsa onda ol kwadrat skobkada – ýagny görkezilýär.Legendalar resmi ýa-da resmi däl bolup bilen resmi legenda monetanyň zikgelenen ýeri, ýyly, ady we hökümdaryň ady degişlidir.

Monetanyň ýüzünde sene antik döwürden başlap ýazylypdyr. Ýöne ol döwürde sene dürli ýyl ýazgylarynda, köplenç harplar arkaly ýazylypdyr.

Monetanyň zikgelenen ýylyny görkezýän tertipleşdirilen sene ilkinji gezek araplar tarapyndan girizilipdir. Monetalaryň ýüzündäki şekiller dürli-dürli bolup,olar hem Av-de, hem Rv ýerleşdirilipdir. Esasan hökümdarlar, olaryň mirasdüşeri, aýaly, häkimler, hudaýlar, dini we hojalyk harytlary, haýwanlar şekillendirilipdir.

Olaryň ýazgysy ýokardan aşaklygyna ýazylýar.Suratyň haýsy tarapa (saga,çepe,göni) seredýändigini görkezilýär.

Moneta ýazylanda onuň gyrasyndan aýlanýan jähek-de görkezilýär.

Jähekler dürli-dürli bolup biler.

Mysal üçin :

Nokatly
Ortaýan

Tegele-

Jiklerden
nokatly

kigat çyzyk

Moneta ýazylanda olaryň seýrekligi we saklanyp galan ýagdaýy hem görkezilýär.

Seýrekligi R harpy bilen belenilip 9 basgançaga bölünýär.

Mysal üçin: R¹ - adaty köp duş gelýän moneta R - iň seýrek duş gelýän moneta.

Saklanyp galan ýagdaýy C – harpy bilen belenip

C - oňat saklanan

C - orta hilli

C - erbet saklanypdyr (çüýräp küle öwrülipdir ýa-da ýaz-

gylaryň suratlary pozulypdyr.

2.Monetalaryň gysga we doly ýazylyşy.

Muzeýlerde, ylmy edaralarynda monetalaryň ýazuwy gysga hem doly (anyk) bolup biler.

Adatça öňden belli we köp duş gelýän monetalary gysga görnüşde ýazylýar.

Gysgaça ýazylanda ýokarda görkezilen häsiýetleriň köpüsi beýan edilmeyär.

Gysgaça ýazylyşy :

Beýik Kuşan dinastiýasy.Kadfiz II (b.e. I asyry).

, halk, d-20 mm., agramy-16 gr., C , R¹.

Av. Sag elini altara tarap uzadyp duran hökümdaryň şekili,meýdançada 3 dişli çarşak we palta. Meýdançanyň sag tarapynda hökümdaryň tagmasy - .

Aýlaw ýazgyda: BACILEWC BACILEW
KAДΦK.

Rv. Sag eli bilen 3 dişli çarşaga we çep eli bilen yzynda duran öküze söýenip duran şekili.

Aýlaw ýazgyda : “Şalaryň şasy, dünýäniň hökümdary, beýik perwerdigär Вима Кадфискезат ediji we gorap saklaýjy”.

Doly ýazylyşy.

Arşakiler dinastiýasy (b.e.ö. 247 – b.e. 226 ýý).

Синатрук (b.e.ö. 77-70 ýý).

, drahma, d-22 mm., agramy-4,3 gr., C , R².

Av. Çepe seredip duran Sinatrugyň býusty. Kellesinde üç hatar

Nokatdan düzülen belent başgapda. Başgabyň ortasynda 8 burçly ýyldyz, ýyldyzyň ortasynda nokat, başgap gulakçynly, yzynda ýokary öwsüp duran lentanyň soňy. Sakaly gysga kesilen, murty kiçijik we tekiz, burny egmekli, monetanyň gyraň jähegi nokatdan düzülen.

Rv. Tagtda oturan Arşagyň şekilli, öňe uzadyp duran çep elinde ýaý, 4-tarapynda 7 setirli ýazgy:

1.

2.

3.

we ş.m.

3. Monetalaryň katalog üçin ýazylyşy.

Ýörüte shema boýunça amala aşyrylýar.

Beýik Seljuklar dinastiýasy (1040-1157 ýý).

/n	Zikg elen en ýeri	enes i	etal	gra my	iam etri	Awers	Rewer
		T o g r u l – b e g (1040-1063)					
1.	Nişa pur	433 x .ý.	v	3,35	2,8	keleme	sol. beg.
		A l p – A r s l a n (1063-1072)					

2	t	Hera	59	v	,94	3		
			.ý.					

4. Pul hazynalarynyň ýazylyşy.

Pul hazynalary adatça kabul edilen umumy kadalar boýunça geçirilýär. Pul hazynalary adatça bir näçe döwri we bir näçe döwletiň pullaryny öz içine alýar. Şoňa görä-de ilki bilen umumylaşdyrylan maglumatlar berilip iň soňunda monetalaryň ýeke-ýekeden konkret ýazylyşy amala aşyrylýär.

Mysal üçin Beýik Seljuklar dinastiýasyna degişli bolan hazynany alyp görelň.

1. Döwürler boýunça umumylaşdyrylan maglumatlar:

XI asyryň 2-çäregi – 15 sany

XI asyryň 3-çäregi – 88 sany

XI asyryň 4-çäregi – 4 sany

Jemi – 107 sany

2. Hökümdarlar boýunça umumylaşdyrylan maglumatlar:

1. Togrul-beg – 53 sany

2. Alp-Arslan – 50 sany

3. Melik-şah -- 4 sany

Jemi – 107 sany

3. Zikgehanalar boýunça umumylaşdyrylan maglumatlar:

1. Nişapur – 40 sany

2. Gerat – 20 sany

3. Hamadan – 17 sany

4. Balh – 15 sany

5. Merw – 15 sany

Jemi – 107 sany

4. Metaly boýunça umumy maglumat:

-- 35 sany

-- 15 sany

-- 50 sany

-- 7 sany

Jemi – 107 sany

5. Ýeke-ýekeden ýazylyşy:

/n	e- aly	H öküm- da ryň ady	Z ikge- h ana	ene i	A v we Ru-iň ýazyly- ş y	M one t alaryň s any	- m	gr my
.		T ogrul- beg	N işapur	33 .ý.		1	27	,6

Tema 5: Gündogar numizmatikasy. Merkezi Aziýanyň iň gadymy monetalary

Meýilnama:

- 1. Gündogar numizmatikasynyň öwreniliş taryhy.**
- 2. Orta Aziýa numizmatikasynyň taryhy**
- 3. Orta Aziýadaky iň gadymy monetalar**

1.Gündogar numizmatikasynyň öwreniliş taryhy.

Gündogar numizmatikasy – bu şertli termin bolup, aýratyn hem Merkezi Aziýa ýurtlarynyň numizmatikasyny öwrenýär. Merkezi Aziýa ýurtlarynda diňe bir şu regionda zikgelenen pullar ulanylman, eýsem bu ýere Hytaýda, Rimde, Hindistanda we Ýewropa ýurtlarynda zikgelenen monetalar hem aralaşypdyr. Gündogar numizmatikasy bu ýerde zikgelenen monetalar bilen bir hatarda şol monetalary-da öwrenýär.

Gündogar, şol sanda Merkezi Aziýada zikgelenen monetalar Ýewropa kolleksiyalaryna ilkinji gezek XV asyrdan başlap düşüp başlaýar. Gündogar numizmatikasy barada ilkinji ylmy iş XVII asyrdan ispan dilinde çap edilipdir. Gündogar numizmatikasy boýunça ilkinji güýçli specialistler Germaniýadan Reýkel, Gerhard Tihsen, Fransiýadan De Sasi hem-de Peterburgly akademik Ker hasaplanýar.

XVII asyryň ahrynda Germaniýanyň Rostok uniwersitetiniň professory G.Tihsen (1734-1815) gündogar numizmatikasy boýunça ýörite mekdep döredipdir. Tinseniň iň talantly we ukyply okuwçylaryndan biri Erdman öz mugallymyny Gündogar numizmatikasynyň atasy diýip atlandyrýar. Ol Gündogar numizmatikasyny iki döwre, ýagny Tihsene çenli hem-de Tihsenden soňky döwürlere bölmegi teklipe edýär.

Tihseniň okuwçylarynyň iň talantlysy, Gündogar numizmatikasynyň ylmy klassifikasiýasyny düzen Russiýa

Ylymlar Akademiýasynyň agzasy, Kazan uniwersitetiniň professory Hristian Martin Fren (1782-1851) hasaplanýar.

Tihseniň teklibi boýunça 1807-nji ýylda H.M.Fren Kazan uniwersitetinde Gündogar numizmatikasyndan leksiýa okamak üçin Russiýa gelýär. Freniň ilkinji ylmy işi samanid hem-de buweýhid monetalaryna bagyşlanan bolup Kazanda arap dilinde çap edilýär. Kazanda numizmat Fren öz ylmy işi üçin gerekli materiallaryň hemmesini tapýar. Onuň garamagynda Gyzył Orda hanlarynyň monetalarynyň ägirt uly kolleksiyalary bolýar. Fren Gyzył Orda hanlarynyň monetalarynyň 400-den gowrak tipini ýazýar.

1810-njy ýylda Rostok uniwersitetinde işlemek üçin Germaniýa çagyrylýar. Emma Fren gitmeýär. Mugallymy Tihsen ölerden soň 1817-nji ýylda onuň ýerini eýelemek üçin Freni ikinji gezek Germaniýa çagyryrlar. Emma Fren Peterburgda Gündogar monetalarynyň ýygyndylaryny görüp olardan aýrylyp bilmeýär. Ol ikinji gezek öz ýurduna gitmekden boýun gaçyrýar we hemişelik Russiýada galýar. Şol wagtdan başlap ol Hristian Danilowiç Fren diýen ady alýar. Freniň elinden 3 milliondan gowrak Gündogar monetasy geçýär. Ol Peterburgda Gündogar kabinetiniň düýbünü tutýar. Bu kabinetde ol guňdogar halklarynyň taryhyndan ägirt köp golýazmalary toplaýar. Ol kbinet soňra ulalyp Aziýa muzeýine öwrülýär. Fren öz ömründe 150-den gowrak ylmy iş çapdan çykarýar. Bütin dünýäde akademik Fren “Gündogar numizmatikasyň knýazy” diýen ada mynasyp bolýar. Fren uniwersitetde leksiýa okamanlygy üçi, onuň gös-göni okuwçylary bolmaýar. Şeýle-de bolsa köp ady belli alymlar Freni guwanç bilen öz mugallymy diýip hasap edipdirler.

Freniň ýazan işleriniň esasynda Russiýada ullakan numizmatlar gruppasy döreýär. Olaryň içinde Gündogar numizmatikasyň danalary akademik Darn, A.K.Markow, P.S.Sawelýew, W.G.Tizengazden, W.W.Grigoriýew dagylar

bar. Freniň göni miradary hem-de yzyny dowam etdiriji akademik Darn hasaplanýar.

Freniň okuwçylaryndan bolan P.S.Sawelýew Gündogar monetalarynyň topografiýasy dogrusynda ullakan iş ýazýar. Monetalaryň üsti bilen ol Gündogar bilen Günbataryň arasyndaky söwda aragtnaşygynyň taryhyny ýazýar. Freniň täsiri bilen güýçli Gündogary öwreniji alym W.W.Grigorýew ösüp ýetişýär. Grigorýew Russiýada ilkinji bolup öz ylmy işlerini rus dilinde çykaryp başlaýar. Oňa çenli ähli ylmy işler nemes, latyn, arap dillerinde çykarylýpdyr. Grigorýewiň Ilýakhanlarynyň taryhy boýunça ýazan işleri klassikdir.

W.G.Tizengauzen Peterburg uniwersitetiniň Gündogar dilleri fakultetini gutarýar. 1861-nji ýyldan başlap Arheologiýa Komissiýasynyň çleni bolýar. Samanidleriň monetalary boýunça ol köp ylmy iş ýazýar. Peterburgda, Londonda, Berlinde, Parižde, Rimde köp ýyllap işlemek bilen ol özüne şöhrat getiren “Gündogar halyfatlygynyň monetalary” diýen işini ýazýar. Ol kitap in ýokary sylag – altyn medala mynasyp bolýar. Köp daşary ýurtly alymlar şol kitaby okamak üçin rus dilini öwrenýärler.

A.K.Markow XIX asyryň ahylaryndaky we XX asyryň başlaryndaky in görnükli numizmatlardan biridir. Ylmy işden daşary ol Peterburg uniwersitetinde gadymy numizmatika kursuny hem alyp barýar. A.K.Markow tarapyndan Imperator Ermitažynyň Gündogar monetalary boýunça düzen 4 tomly katalogy häzir hem öz ähmiýetini ýitirenok. Şeýlelikde akademik Freniň we onuň okuwçylarynyň işleri netijesinde Gündogar numizmatikasy boýunça rus ylmy dünýäde öňdäkiler hataryna geçýär.

Şol döwürdäki rus numizmatlaryndan ýene-de W.K.Sawelýewi, Žak Bartolomeýi, P.I.Lihaçowy we Trutkowskini görkezmek bolar.

XIX asyryň aýaklarynda we XX asyryň başlarynda Gündogary öwreniji alymlaryň hemmesi hem azda-köpde

numizmatika bilen meşgullanýarlar. Olar özleriniň taryhy işlerinde numizmatiki maglumatlary giňden ulanýarlar. Olaryň hataryna belli sowet Gündogary öwreniji alymlary I.Ýu.Kraçkowskini, W.W.Bartoldy, R.R.Fasmeri goşmak bolar.

W.W.Bartold Gündogar halklarynyň taryhyny öwrenijileriniň arasynda iň görnükli bolup, ol numizmatiki maglumatlaryny taryhy ylmy çeşmeleriniň içinde iň esasy material hökmünde giňden ulanýar.

Bartold ilki bilen Peterburgdaky Mýunskabinetde, soňra Aziýa muzeýiniň numizmatiki bölüminiň müdiri wezipesinde işleýär. Özünüň esasy işleri bilen bilen bir hatarda Peterburg uniwersitetiniň Gündogary öwreniş fakultetinde numizmatika kursuny hem alyp barýar.

W.W.Bartold sakaw bolandygy üçin leksiýany örän erbet okapdyr. Emma oňa seretmezden ol daşary ýurt dillerini bilmekde hasda tapawutlanyp, Gündogar numizmatikasy boýunça çalşyryp bolmajak specialist bolýar. Şoňa görä-de Gündogar halklarynyň taryhy we numizmatikasy barasynda dünýäniň 30-dan gowrak uniwersitetlerinde leksiýa okaýar.

Gündogar numizmatikasy boýunça sowet numizmatlaryndan Leningradly A.A.Bykowsky, O.I.Smirnowany, Ýe.W.Zeýmaly, Moskwaly S.A.Ýaninany, G.S.Fedorow-Dawydowy, Gruziýadan D.G.Kananadzäni, Bakuly Rahymowy we Ali Redseplini, Daşkentden M.Ýe. Massony, M.N.Fedorowy, Duşanbeden Ýe.A. Dawydowany görkezmek bolar. Sowet numizmatlarynyň işleri XIX we XX asyryň başlaryndaky numizmatlaryň işlerinden düýpgöter tapawutlanýarlar. Öňki numizmatlar känbir taryhy netijeler çykarman, diňe bir monetalary ýazmak bilen çäklenipdirler. Sowet numizmatlary monetalara ilkinji taryhy çeşme hökmünde seredip, olary hemmetaraplaýyn öwrenýärler. Her bir tapylan pul hazynasy haryt-pul gatnaşygynyň taryhyny we ýurduň taryhyny bütinleý öwrenmekde taryhy çeşme hökmünde tutuşlygyna öwrenilýär.

Daşary ýurt numizmatlaryndan Britan muzeýiniň Gündogar monetalarynyň 10 tomly katalogyny düzen Stenli Len-Puli we Gardneri, Türkiýeden Galeb Edhemi görkezmek bolar.

I jahan urşundan soň numizmatika ylmy pese düşüp başlaýar. Häzirki wagtda Ýewropada Gündogar numizmatikasy boýunça görnükli numizmatlar gaty az. Olar Italiýaly Simonettany, fransuz Girşmany we amerikaly Fraýy görkezmek bolar.

2.Orta Aziýa numizmatikasynyň taryhy. Orta Aziýa numizmatikasynyň taryhy 4 döwre bölünýär:

1-nji döwür. Orta Aziýanyň Russiýa birleşdirilmegine çenli bolan döwri öz içine alýar. Russiýa imperiýasyna birleşdirilmezinden öň Orta Aziýada numizmatika ylmy bolmaýar. Bu döwürde tapylan köpsanly monetalar we pul hazynalary ylym üçin ýitirildi. Eger tapylan moneta mis bolup, onda-da poslan bolsa ol dessine taşlanydyr. Eger gyzyly ýa-da kümüş monetalar duşsa olary pul-kapital hökmünde ulanydyrlar.

Ýüzüne keleme ýazylan monetalara aýry göz bilen seredip, olary tumar hökmünde dakynypdyrlar. Eger ýüzüne keleme ýazylan gyzyly moneta duşsa, olary tebiçilik maksatlary üçin ulanydyrlar. Daş ýüzi owadan monetalary bolsa, bezeg şaý-sepleri hökmünde hem ulanydyrlar. Şaý-sep hökmünde gadymy monetalary ulanmaklyk Orta Aziýa halklarynda, aýratyn hem gazaklarda we türkmenlerde uly döp bolupdyr. gymmatbahaly metaldan ýasalan ullaň hazynalar bolsa, eredilip täze monetalar ýasamak üçin ulanylypdyr. Meselem: pul ýasamak üçin metallaryň ýetmezçilik etmegi sebäpli XIX asyrdaky Hywa hanlygy gadymy monetalary kazna-döwlete tabşyrmak barada ýörite ukaz çykarýar. Şol ukaz bilen Hywa hany bütün halky tapan metallaryny döwlete tabşyrmaga borçly edýär.

Gadymy monetalary ýygnamak we kolleksiýalaşdyrmak bu döwürde esasan hem daşary ýurtly syýahatçylar tarapyndan alnyp barylýar. Belli syýahatçylar Al-Býorns, Hanykow, Lerh şu döwürde ullaň kolleksiýalar ýygnaýarlar.

2-nji döwür. Orta Aziýanyň Russiýa birleşdirilenden soňky döwri öz içine alýar. Bu döwürde monetalary kolleksiýalaşdyrmak hasda güýçli dowam etdirilýär. Jemgyýetçilik edaralary, muzeýler hem özlerinde ýörite kolleksiýalar toplaý ugraýarlar. Daşkent muzeýinde şol döwürde 645 sany gadymy moneta toplanýar. Uly bolmadyk kolleksiýa Samarkant muzeýinde hem ýygnaýar. Samarkant muzeýiniň kolleksiýasynda 40 sany gyzyl, 200 kümüş hem-de 500-e ýakyn mis pul toplanýar.

1883-nji ýylda Samarkant muzeýiniň kolleksiýasy Daşkent muzeýine geçirilýär. Samarkantdaky Afrosiab gadymy şäherjiginden Kazan uniwersitetiniň talyby Fadeýew uly kolleksiýa toplaýar. Uly we baý kolleksiýa rus goşun generaly Aleksandr Wiýesarionow iç Komarow tarapyndan ýygnaýar. Aşgabat şäherinde ýaşan polkownik Linewiçiň kolleksiýasy hem uly kolleksiýalardan biridir. Ofiser Trofimow Ilekhanlaryň monetalary boýunça uly kolleksiýa toplaý, musulman dinastiýalarynyň tablisasyny düzýär. Orta Aziýa monetalaryny ýygnamaklyga çet ýurtly syýahatçylar, söwdagärler hem uly üns berýärler. Gadymy monetalara bolan talap şeýle bir ösýär, hatda Orta Aziýanyň köp uly şäherlerinde gadymy monetalary alyp-satýan ýörite antikwarnýý bazarlar açylýar. Monetalary esasan hem çet ýurtlylar satyn alýarlar. Şol döwürdäki ýerli kolleksionerlerden Akram Askar Pälwany bellemek bolar. Ol özüniň düýbünden sowatsyzdygyna seretmezden gaty oňat kolleksiýa toplaýar. 1890-njy ýylyň sergisinde ol 14 müň moneta goýýar.

Şu döwürde Türküstan arheologiýa söýüjiler kuržogy açylyp işläp başlaýar. 1900-nji ýylda onuň kolleksiýasy Daşkent muzeýiniň kolleksiýasy bilen birleşdirilýär.

3-nji döwür. Bu döwür antikwar bazarlarynyň ýatyrylmagy we kolleksiya ýygnamaklygyň hasda ösmegi bilen baglydyr. Bu döwürde inžener-numizmat B.N.Kastalskiý hasda uly kolleksiya ýygnaýar. Onuň kolleksiyasy ilki Daşkentdäki Gündogar Institutyna, soňra hem Özbekistan halklarynyň taryhy muzeýine tabşyrylýar.

Horezmde kolleksioner N.I.Bunsol Horezm-şalaryň monetalaryny ýygnaýar. Bu döwrüň başynda geçirilen ähli çärelere seretmezden antikwar bazarlary işleýärler. Gadymy monetalara bolan talabyň ösmegi bilen, olary poddelka etmeklik hem başlanýar. Gadymy monetalary poddelka edip satmak netijesinde köp adamlar baýaýarlar. Has uly we talantly falşiwo monetçiklerden Samarkantly Hajmyrady görkezmek bolar. Bu döwürde gadymy monetalary ýygnaýjylaryň iň işeňniri Şakirýans bolýar.

Londonyň, Rimiň, Wenesiýanyň muzeýlerini Şakirýans moneta bilen üpjün edip durýar. Orta Aziýanyň şäherlerinde we obalarynda köp sanly çet ýurtly syýahatçylar moneta ýygnamak bilen meşgullanýarlar. Moneta ýygnamaklyk moda öwürlip, halkyň köp böleginiň esasy käri moneta ýygnamak bolýar. Şol wagtda ýüzi portretli, grek alfawitinde ýazylan monetalaryň hemmesini A.Makedonskiniň monetasy diýip atlandyryýarlar. Portretsiz monetalaryň hemmesi musulman monetalary hasaplanyp “Daki Ýunusy” diýlip atlandyrylýar. Sasanid tipinde ýasalan monetalary bolsa Hozroý Anuşirwany diýlip atlandyrylýar. Kufa hatly monetalaryň hemmesine “arabi” diýipdirler. Falşiwo monetçikler esasan hem örän gyt bolany üçin Greko-Baktriýa monetalaryny poddelka edipdirler. Olar kümüşden ullakan moneta ýasap daşyna ýukajyk edip altyn suwuny çäýp, gyzył moneta hökmünde örän gymmat baha bilen satypdyrlar.

4-nji döwür – sowet döwrüdir. Bu döwürde döwlet guramalry kolleksiya ýygnamakda has-da tapawutlanýarlar. Şahsy kolleksiyalar dargadylýar. Muzeýler kolleksiya

ýygnamaklyga aktiw girişýärler. Meselem: 1923-nji ýylda Daşkent muzeýinde 2,5 müň moneta bolan bolsa, 1927-nji ýylda olaryň sany 6 müňe, 50-nji ýyllarda bolsa 30 müňe ýetirilýär. Samarkant muzeýinde 10 müne ýakyn moneta bar. Alma-Atanyň we Frunzäniň muzeýlerinde moneta örän köp bolsa-da, numizmatlar ýok. Aşgabat muzeýleriniň kolleksiyalarynyň bir bölegi professor M.Ýe.Masson we onuň okuwçylary tarapyndan işlenildi. Şeýlede bolsa olaryň köp bölegi şinde hem işlenilmän ýatyr. Häzir TSSR YA-nyň Ş.Batyrow adyndaky Taryh institutynda hem 30 müňe ýakyn moneta saklanýar. Olary hem ylmy taýdan işlemek gerek. Daşkent döwlet uniwersitetinde 1943-nji ýyldan başlap numizmatika kursy okalyp gelýär. Ol WUZ ýakyn ýyllara çenli Soýuzda Gündogar numizmatikasy boýunça işleýän ýeke-täk WUZ-dy. Daşkentde köp ýyllap numizmatika kursuny okamak bilen professor M.Ýe.Masson numizmatika boýunça öz mekdebini döredýär. Orta Aziýa numizmatikasy boýunça ol mekdep50-den gowrak ylmy iş çap edýär. Häzirki wagtda Orta Aziýa numizmatikasy boýunça ylmlaryň birnäçe kandidaty we 1 doktory ösüp ýetişdi.

Bu döwrüň karakterli zatlaryndan biri hem antykwarnýý bazarlaryň düýbünden ýok bolmagy hem-de bütin Orta Aziýa boýunça tapylýan moneta we hazyna tapyndylarynyň registrirlenmegidir. Bu döwürde Orta Aziýa numizmatikasynyň periodizasiýasy islenip düzülýär:

1. Gul eýeçilik döwrüniň numizmatikasy.

2. Gul eýeçilik jemgyýetiniň krizis döwrüniň numizmatikasy.

3. Feodalizm jemgyýetiniň numizmatikasy.

4. Kapitalizm döwrüniň numizmatikasy.

3.Orta Aziýadaky iň gadymy monetalar. Orta Aziýada ulanylan iň gadymy monetalar Ahemenidler döwleti tarapyndan çykarlan “dariklerdir.” Öňden mälim bolşy ýaly

b.e.ö. VI-IV asyrlarda Orta Aziýanyň bir bölegi Ahemenidler döwletiniň düzümine girýär.

Gerodotyň ýazgylaryna esaslanyp birnäçe taryhçylar “darikleri” Ahemenid patyşasy Dariý I Gistaspyň (b.e.ö. 521-485) ady bilen baglanyşdyrýarlar.

Emma Gerodotyň ýazyşyna görä Dariý I-iň ukazy boýunça darikler has arassalanan gyzyldan ýasalyp başlanýar. Darikler bolsa Dariýden öňki Kserkss hem-de Kir döwründe hem bolupdyr.

“Darik” agramy 8,42 gr. bolan 980 hilli gyzyldan monetadur.

Taryhçy Ksenifonty belleýşine görä b.e.öň V asyrdan 1 darik üçin hakyna tutma grek esgerleri öz janlaryny orta goýupdyrlar. Bu maglumat darikleriň hümmetiniň örän ýokary bolandygyna şaýatlyk edýär. 3 müň sany darik 26 kg. Barabar bolan 1 talanta barabar bolupdyr.

Ahemeniler döwletinde ýene-de pul birlihi bolup oňa sika diýipdirler. Ol kümüşden zikgelenip, agramy 5,6 gr. bolupdyr. Sika darigiň 1 bölegini tutupdyr.

6 müň sany sika 1 Wawilon talantyna deň bolupdyr = 33 kg.

Gyzyldan bilen kümüşüň gatnaşygy 1:13 bolupdyr. Ahemeniler döwletinde altyn monetalar diňe şalaryň şasynyň adyndan zikgelenipdir. Monetalardan bolsa satraplaryň adyndan hem ýer-lerde zikgelenipdir. Ýerli bakna hökümdarlaryň bolsa diňe mis monetalary zikgelemäge hukugy bolupdyr.

Her bir welaýat, satraplyk ýerli bazarlarda ýörär ýaly öz monetalaryny zikgeläpdirler. Merkezi hökümetiň gyzyldan darikleri bolsa ýerlere örän seýrek getirilipdir.

Şoňa görä-de Merkezi Aziýada altyn darikler örän seýrek duşş gelýär. Orta Aziýada darikleriň diňe iki sany tapyndysy barada maglumat saklanypdyr.

Darikler dünýä belli Amuderýa hazynasynda hem-de Kerki häzirki Atamyrat şäheriniň eteginde tapylypdyr.

Darikler we siklalar tegelek çörek görnüşinde bolup razmerleri boýunça onçakly uly bolmandyr.

Altyn darikleriň awersinde adaty başy täçli çep eli naýzaly, sag eli ok-ýaýly yglaý barýan esgeriň şekili ýerleşdirilipdir.

Siklalaryň awersinde ol esger ýaýdan ok atyp duran görnüşde şekillendirilipdir. Olary rewersinde bolsa hiç hili anyk surat ýok, diňe urgynyň yzlary saklanyp galypdyr. Hiç hili ýazgy ýok. Şo-ňa görä-de darikleri we siklalary anyk senelemek mümkin däl we olar b.e.ö. VI-IV asyrlar bilen ýagny Ahemeniler döwletiniň ýaşan döwri bilen senelenýär.

Merkezi Aziýanyň ýerinde tapylyp anyk senelenen moneta –laryň in gadymylary Täjigistanda tapylyp b.e.ö. 500-490 ýyllar arassynda Makedoniýanyň Akanfa şäherinde zikgelenen tetradrahmalardyr. Olaryň bary-ýogy 3 sany bolup Amyderýa hazynasynyň sostawyna goşulypdyr. Olaryň awersinde öküzi dalap duran ýolbarsyň şekili, Rv-de bolsa 4 bölege bölünen kwadrat ýerleşdirilipdir.

Täjigistanda b.e.ö.406 ýylda Afiny şäherinde zikgelenen tetradrahmada tapylypdyr. Onuň

Av. – saga seredip duran Afiny hudaýynyň kellesi ýerleşdirilipdir.

Rv. – saga seredip duran baýguş, oliwk agajynyň şahasy, ýarym aý we AÖE (Afina) diýen ýazgy basylypdyr

Tema 6: Irki ellinistik döwletleriniň zikgesi

Meýilnama:

1. Aleksandr Makedonskiniň Merkezi Aziýadaky zikgesi.

2. Selewkiler döwletiniň zikgesi (b.e.ö. 312-64 ýý).

3. Greko-Baktriýa döwletiniň zikgesi.

1. Aleksandr Makedonskiniň Merkezi Aziýadaky zikgesi.

Merkezi Aziýada pul aýlanyşygy doly manysynda A.Makedonskiniň imperiýasynyň düzümine girenden soň başlanypdyr (b.e.ö.IV- asyryň 20 ýyllary)

A.Makedonskiniň kakasy Filipp tarapyndan geçirilen pul reformasy Makedon döwletiniň durmuşynda uly waka bolupdyr. Bu reforma boýunça Makedon döwletiniň pul sistemasy kümüş moneta esaslanypdyr. Beýle diýildigi ýurdyň içinde hereket edýän pullar esasan kümüşden zikgelenipdir.

Esasy pul birligi hökmünde drahma diýen pul birligi kabul edilipdir. Beýleki ähli monetalaryň hümmeti drahma bilen kesgitlenipdir.

Ahemeni darikleriniň nusgasynda agramy 7,24 gr. barabar bolan altyn moneta hem zikgelenipdir.

Aleksandr öz gezeginde kümüş moneta esaslanan täze pul sistemasyny girizipdir. Bu sistema boýunça esasy pul birligi hökmünde agramy 17,2 gr. barabar bolan täze pul birligi – tetradrahma kabul edilipdir. (tetra-dört = dört drahma) altyn bilen kümüşň gatnaşygy 10:1 edilip bellenipdir, ýagny 10 gr. kümüş 1 gr. altyna barabar bolupdyr. Kümüş altyna baglylykda has gymmatlapdyr.

Onuň esasy sebäbi A.Makedonskiý Ahemeniler döwletiniň ägirt uly genji-hazynasyny basyp alypdyr. Altyn örän köp bolupdyr.

Aleksandryň reformasy boýunça esasy pul birlikleri kümüşden zikgelenip, altyn bolsa haryda öwrülipdir.

Aleksandryň kümüş pullary-tetradrahma we dragma halkara pulunyň roluny hem ýerine ýetiripdir.Çünki olaryň hili örän ýokary bolupdyr.

Aleksandr zikge üçin şu aşakdaky pul birliklerini girizipdir.

1) Stater ()-diametri 17-den 19 mm. çenli, agramy 8,32 gr.

- 8,56 gr. çenli. Ýagny ortaça Ahemenileriň darikleriniň

agramyna (8,42gr.) deň.

Staterleriň Av. saga seredip duran Afina Palladanyň býus-

ty (grek mifologiýasy boýunça Afina grekleriň baş hudaýy

Zewsiň gyzy. Ol urşyň, ýeňiş, akyldarlygyň hudaýy ha-

saplanypdyr.

Rv-de Nika hudaýynyň (Afinanyň lakamy) şekili, onuň çep

tarapynda monogramma ýa-da “Aleksandr” diýen ýazgy

ýerleşdirilipdir.

2) Tetradrahma ()-d = 24-den – 35 mm., agramy 17-19 gr.

Awersinde (Av) – nokatlardan düzülen tegelegiň içinde

Geraklyň saga seredip duran kellesi (Gerakl grek mifolo-

giýasynda äpet uly güýçli pälwan - Zewsiň ogly).

Rv-de-nokatlardan düzülen tegelegiň içinden tagtda otu-

ran adamynyň şekili, tagtyň aşagynda käte ýyldyz, käte

waza ýa-da monogramma. Tegelegiň çep böleginde gül, şlem (tuwulga) ýa-da çemen. Bu monetanyň tipi, görnüşle-ri örän köp. Kābir tiplerde Av – kellesi tuwulgalý Aleksan-dryň býusty hem-de ýarym aýlaw ýazgyda “Aleksandr”.

Rv-de uruş arabasy, ýokarsynda-perişde.

3) Drahma () Tetradrahmanyň 1 bölegi, agramy 4,3 gr.

4) Obol – agramy 0,65 gr. barabar bolan owunjak kümüş moneta. Drahmanyň 1 bölegi.

Kümüşden, altyn monetalardan başga Aleksandr mis monetalary-da zikgeläpdir.

Mümkin olar Orta Aziýada hem zikgelenendir diýlip çak edilýär. Emma entek ol monetalary Orta Aziýada tapylmandyr.

Kwadrat görnüşli Aleksandryň mis monetalary Hindistanyň territoriýasynda duş gelýär. Aleksandryň kümüş monetalary Orta Aziýada Köne Nusaý galasynda, Kaşka derýa jülgesinde gabat gelýär.

A. Makedonskiý ölenden soň onuň ýarag güýji bilen döredilen imperiýasy dargap, onuň bazasynda bir näçe özbaşdak döwlet emele gelýär. Olaryň hersinde bir-birine bagly bolmadyk özbaşdak zikgeler ornadylýar. Taryhda bu döwletlere ellinistik döwletler diýilýär.

2. Selewkiler döwletiniň zikgesi (b.e.ö. 312-64 ýý).

Bilişimiz ýaly b.e.ö. 323 ýylda A. Makedonskiý ölenden soň onuň imperiýasy dargaýar. A. Makedonskiý

ölenden soň onuň ýakyn garyndaşlarynyň arasynda tagt ugrunda göreş başlanýar. Uzaga çeken özara göreşe soňra Aleksandryň goşun serkerdeleri-de gatnaşýarlar. Netijede Aleksandryň öňki imperiýasy 3 bölege bölünýär.

Imperiýanyň gündogar böleginde Aleksandryň serkerdesi Selewk Nikatoryň ýolbaşçylygynda Selewkiler döwleti döredilýär. (312ý) Bu täze dörän döwletiniň düzümine Siriýadan gündogarda ýerleşen ähli ýerler – Eýran, Owganystan, Baktriýa, Parfiýa, Margiana giripdir.

Türkmenistanyň ýerinde Selewkiler döwründen saklanyp galan Gäwürgalany, bütin Margianany öz içine alan Antioh I-ň diwaryny görkezmek bolar.

Selewkiler döwletiniň patyşasy Antioh I Soter (b.e.ö.281-261)

Margiananyň hasyldar ýerlerine gözi gidip Margiananyň daşyna gorag diwaryny gurmaga buýruk beripdir. Onuň buýrugy boýunça Margiananyň paýtagty Margiana Antiohiň şäheri gurlupdyr. Ol özüniň tutýan meýdany boýunça (360 ga) dünýäde uly şäherleriň hataryna girýär.

Emma selewkiler hem Orta-Aziýada köp saklanyp bilmändir.

B.e.ö. 250 ýylda Selewkiler döwletinden bir wagtda diýen ýaly onuň 2 sany gündogar welaýaty – Baktriýa bile Parfiýa bölüp aýrylypdyr.

Baktriýa welaýatynda Grek-Baktriýa döwleti Parfiýada Arşakitler dinastiýasynyň ýolbaşçylygynda Parfiýa döwleti döreýär. Şeýlelikde Merkezi Aziýada e.ö. III asyryň ortasynda Selewkileriň häkimiýeti ýykylypdyr. Diýmek Orta Aziýada Selewkiler döwletiniň 3 sany patyşasynyň – Selewk I Nikatoryň (312-281ýý), Antioh I Soteriň (281-261 ýý) we Antioh II Teohiň (261-248 ýý) monetalary pul dolanyşygynda bolupdyr.

Selewkileriň pul sistemasy hem kümüş moneta esaslanyp-dyr. Pul sistemasynyň esasyna agramy 4,1 gr.

barabar bolan kümüş drahma goýulýar. Beýleki ähli pul birlikleri (altyn,mis) şu kümüş monetanyň hümmeti bilen kesgitlenipdir.

Görnüşimiz ýaly selewkileriň esasy pul birligi bolan drahmanyň agramy Aleksandryňky bilen deňeşdireniňde azyrak bolupdyr (4,3 gr. Al.Mak., 4,1 gr. Selewkilerde).

Selewkileriň ähli monetalary arassa grek tipinde zikgelenipdir.

Selewkiler döwletini esaslandyryjy Selewk I Nikkator Aleksandryň monetalarynyň tipinde zikgeläpdir.

Monetanyň Av-de Zews hudaýynyň býusty,uruş arrabasy hem-de diýen ýazgy ýerleşdirilipdir.

Antiohyň monetalarynyň

Av-de –saga seredip duran Antiohyň býusty.

Rv-de Amfalyň üstünde oturyp,çep eli bilen bilen ýaýa söýe-nip duran Apollonyň şekili, hem-de diýen ýazgy ýerleşdirilipdir.

Selewkileriň ähli monetalary portretlidir. Bu döwürde Orta Aziýanyň pul aýlanşygynda Selewkileriň monetalary bilen bir hatarda selewkileriň zikgesine meňzeş edilip zikgelenen Sogdiana monetalary-da ulanylypdyr.

Öňden belleýşimiz ýaly selewkileriň pul sistemasy kümüş moneta esaslanypdyr. Esasy pul birligi hökmünde agramy 4,1 gr. bolan drahma ulanylypdyr.

Ölçeg birligi hökmünde talant ulanylypdyr.

10 müň drahma = 1 talanta deň

10 drahma = 1 dekadrahma (ölçeg birligi).

Pul birlikleri höküminde kümüşden

Drahma = 6 obola

Obol drahmanyň 1 bölegi.

6

Pentabal = 5 obol

Tetربول = 4 obol ýa-da drahmanyň $\frac{2}{3}$ bölegi.

Triربول = 3 obol, drahmanyň $\frac{1}{2}$ bölegi.

Diربول = 2 obol, drahmanyň $\frac{1}{3}$ bölegi.

Trigemnobol = 0,5 obol, drahmanyň $\frac{1}{12}$ bölegi.

Gemitetratemoriý = obolyň $\frac{1}{8}$ bölegi, drahmanyň $\frac{1}{48}$ bölegi.

8

48

Kümüş monetalary bilen bir hatarda mis halkonlary zikgelenipdir. Olar trihalkon = 3 halkon, dihalkon = 2 halkon ýaly böleklere bölünipdir.

Altýndan staterler we distaterler (ikigat) zikgelenipdir.

Selewikitleriň monetalarynda ýyl ýazgylary hem görkezilipdir. Olar selewkiler erasy boýunça berlipdir.

Selewkiler erasynyň başlanyşy barada 2 hili wariant bar.

Birinji wariant boýunça Selewkiň patyşa tagtyna çykan ýyly – b.e.ö. 312 ý. hasaplanýar.

Selewkileriň monetalarynda ýyl ýazgylary grek alfawitiniň harplary bilen ýazylypdyr.

Mysal üçin:

1- Α (альфа) (пи)	9 - Θ (тета)	80 - Π
2- Β (бета) (каппа)	10 - Ι (иота)	70 - Q
3- Γ (гамма) (по)	20 - Κ (каппа)	100 - Ρ
4- Δ (дельта) (сигма)	30 - Λ (ламбда)	200 - Σ

(тау)	5- Е (эпсилон)	40 - М (ми)	300 - Т
	6- Ї (дигамма)	50 - N (ни)	400 - У
(инсилон)	7- Z (zetta)	60 - Ξ (кси)	500 - Ф
(фи)	8 -Н (эта)	70 - О (омикрон)	600- Х (хи)

3.Greko-Baktriýa döwletiniň zikgesi.

Greko-Baktriýa döwleti b.e.ö. III asyryň ortasynda gadymy Baktriýanyň territoriýasynda, ýagny Amyderýanyň orta akymynda döreýär. Oňa çenli Baktriýa Selewkiler döwletiniň iň çetki welaýatlarynyň biri bolup ondan bölünip aýrylýär.

Greko-Baktriýa döwleti öz döwrüniň iň ýokary medeniýetli we güýçli döwletleriniň biri bolupdyr. Greko-Baktriýa döwleti bary-ýogy 100-ýyldan gowrak ýaşap b.e.ö. II asyryň 40-30 ýyllarynda Merkezi Aziýanyň demirgazyk-gündogar tarapyndan süýşip gelen ýueýji diýen çarwa taýpalary tarapyndan ýok edilipdir.

Öz döwrüniň iň ösen döwletleriniň biri bolmak bilen greko-Baktriýa döwleti Gadymy Gündogaryryň taryhynda we medeniýetinde iňňän çuň yz galдыran döwletdir.

Greko-Baktriýa döwletiniň dörän ýyly barda taryhy çeşme-lerde dürli seneler agzalýar.Olaryň arasynda b.e.öň 255,250 we 245-nji ýyllar agzalýar.

Soňky maglumatlaryň esasynda Greko-Baktriýa döwleti, başgaça aýdanmyzda Baktriýanyň garaşsyzlygy 132-i Olimpiadanyň 3-nji ýylynda yglan edilipdir.Olimpiýa oýunnlary bilişimiz ýaly b.e.ö. 776-njy başlanyp her 4 ýylda bir gezek geçirilipdir.

Diýmek $131 \times 4 = 524 + 3 = 527$ ýyl.

776 – 527 = 249 ýyl. Şu maglumatdan ugur alsak Greko-Baktriýa döwleti b.e.ö. 249-ýylda döredilipdir.

Şeýlelikde b.e.ö. 249-ýylda Selewileriň Baktriýadaky satrapy Diodot Baktriýany özbaşdak döwlet diýip yglan edipdir. Ol döwlet bolsa taryhda Grek-Baktriýa döwleti diýlip atlandyrylypdyr.

Beýle adyň berilmeginiň sebäbi bu döwlet gadymy Baktriýa topragynda döräpdir. Onnuň hökümdarlary bolsa diňe greklerden bolupdyr. Başgaça aýtsak bu döwlet A.Makedonskiý we Selewkiler döwründe Baktriýa göçüp gelen grekler tarapyndan döredilipdir. Onuň paýtagty Demirgazyk Owganystannda Gökçe derýajygynyň Pýanž derýasyna guýýan ýerinde ýerleşip (ýerli halk oňa Aý-Hanym diýýär) ony geçen XX asyryň ortalarynda fransuz arheologlary gazyp açdylar.

Greko-Baktriýa döwletini esaslandyryjy (ozalky satrap) Diodot (tagta çykandan soň Diodot I adyny alýar) örän mekir edermen we güýçli syýasatçy bolupdyr. Ilki bilen ol bakna hökmünde selewkilere wepaly bolmak barada şertnama baglaşypdyr. Soňra ol selewkilerde ýesirlikde oturan Arşagy boşadyp onuň bilen Selewkilere garşy göreşde soýuzdaşlyk şertnamasyny baglaşypdyr.

Diodot I ölenden soň onuň ogly Diodot II tagta çykypdyr. Ol Arşagy goldap ony Selewkilere garşy göreşe gönükdiripdir. Parfiýanlaryň Arşagyň ýolbaşçylygynda selewkileriň garşysyna göreşmegi olaryň Baktriýadan ünsüni sowadupdyr.

Greko-Baktriýa döwletiniň zikgesi arassa grek tipinde amala aşyrylypdyr. Olaryň daşky görnüşi, ýüzüne çekilen suratlar ajaýyp sungat eseri hasaplanýar.

Greko-Baktriýa zikgesi oňat öwrenilendir. XVIII asyrdan başlap greko-baktriýa monetalary boýunça ylmy işler peýda bolup başlaýar. XX asyrdan ol işleriň sany hasda artýar.

Greko-Baktriýa monetalaryny esasy ýygnaýjylar Al.Býorns, Çarlz Masson hasaplanýar. Grek-Baktriýa

monetalarynyň ilkinji katalogyny Edward Temson düzüpdir. Ilkinji jemleýji iş inlis alymy Wilson tarapyndan ýazylypdyr.

Greko-Baktriýa numizmatikasynyň üstünde işläp rus alymlary Ž.Bartolaneý, G.Grigorýewi, B.Kastalskini bellemek bolar.

Grigorýew Grek-Baktriýa döwletiniň ilkinji taryhyny ýazyp-dyr.

Gadymy ýazgy çeşmeleri Grek-Baktriýa patyşalygy barada hiç hili anyk maglumat bermeyär. Şoňa görä-de ýakyn wagtlara çenli alymlaryň arasynda hat-da ol döwletiň ýerleşen ýeri barasynda hem ýeke-täk pikir ýokdy.

Greko-Baktriýa döwletiniň pul sistemasy beýleki ellinistik döwletlerinde boluşa ýaly kümüş moneta esaslanypdyr.

Greko-Baktriýa pul sistemasynda gyzylyň roly onçakly uly bolmandyr. Olar örän seýrek we uly ähmiýetli wakalary bellemek üçin zikgelenipdir. Mysal üçin täze patyşanyň tagta çykmagy. Diodat öz garaşsyzlygyny görkezmek üçin altyn staterlerini zikgeläpdir. 1 stater 25 drahma barabar bolupdyr.

Greko-Baktriýa monetalary daşky görnüşi boýunça örän owadan we ýokary tehniki derejede zikgelenipdir.

Belleýşimiz ýaly Greko-Baktriýa döwletiniň esasy pul birlikleri kümüşden zikgelenipdir. Olar yzly-yzyna bir-birlerini calyşyp duran 3 standartda zikgelenipdir. Döwleti esaslandyryjy Diodot I Attiki standartyny girizipdir.

Attiki standarty boýunça kümüşden şu aşakdaky pul birlikleri zikgelenipdir.

Tetradrahma – agramy 17 gr.

Didrahma agramy – 8,55 gr.

Drahma agramy – 4,27 gr.

Ýarym drahma – 2,13 gr.

Obol agramy – 0,37 gr.

Ewkratitden başlap pars ýa-da owgan standarty boýunça zikgelenipdir.

Bu standart boýunça

Didrahma – 9,36 gr.

Drahma – 4,68 gr.

Ýarym drahma – 2,59 gr.

Geliokl döwründe täze hindi standarty girizilipdir.

Hindi standarty boýunça diňe drahma zikgelenip onuň agramy 3,75 gr. bolupdyr.

Görüşiňiz ýaly esasy birliginiň agramy ep-esli kemelipdir. Ol bolsa döwletiň syýasy we ykdysady ýagdaý pese düşendiginiň alamatydyr. Dogrudan hem Geliokl döwründe çarwalaryň zor salmagy esasynda Greko-Baktriýa döwleti çagşap uçraýar.

Greko-Baktriýa döwletinde mis we nikel monetalary-da zikgelenipdir.

Greko-Baktriýa monetalarynyň formasy adatça tegelek gör-nüşde bolup, ýöne käbir Hindistandaky mülklerinde süýrmek, göniburçly, kwadrat görnüşli monetalar hem zikgelenipdir (indo-zerk monetalary).

Greko-Baktriýa monetalarynyň görnüşleri tipleri örän köpdür. Ýöne adatça Av-de –saga seredip duran höökümdaryň býusty, Rv-de-Dürli görnüşde duran grek hudaýlarynyň : uzyn boýna duran Zewsiň, Afina Palladanyň, Apollonyň, Dionisiň, Geraklyň şekilleri, Geraklyň we Nikanyň kellesi, at çapýan dioskurlaryň şekilleri çekilipdir.

Käte ýerli hudaýlaryň – Anahitanyň, Mitranyň şekilleri-de gabat geýär. Haýwanardan has köp atyň, piliň, zebranyň, mukaddes öküzüň, ýolbarsyň baýguşyň şekilleri ýereşdirilipdir.

Käte aýry-aýry harytlaryň – Dioskurlaryň baş gaby, üç dişiň, galkanyň, budda stupasynyň şekilleri-de duş gelýär.

Legenda ilki başda diňe grek dilinde we diňe Rv-de ýerleşdirilipdir. Meselem;

Patyşa Demetriden başlap legendalar hem Av-de, hem Rv-de iki dilde we ýazgyda- grek hem khoroşti ýazgylarynda ýazylypdyr.

Mysal üçin : Av-de
(Menandr)

Rv-de

Maharadjasa (patyşa) dramikasa (adalatly).

Greko-Baktriýa monetalarynyň ýazgylarynda esasan grek alfawiti ulanylyp, käte khorostik, brahmi ýazgylary-da, örän seýrek hytaý ieroglifleri hem ulanylypdyr. Ol grek-baktriýa mülkleriniň Hindistan tarapa giňelmeginiň netijesidir. Sene ýazgylary grek-baktriýa monetalarynda örän seýrek duş gelýär. Olar selewkiler erasynda ýazylypdyr.

Greko-Baktriýa monetalarynda monogrammalar gaty köp ulanylypdyr. Olaryň 150-den gowrak gornüşü bellidir. Meselem:

Bu monogrammalaryň näme aňladýandygy barada belli bir pikir ýok. Käbir alymlaryň pikirine görä olar zikgehanalaryň gysgaldylan atlary bolmaly, käbirleri bolsa olar zikgeçi ussalaryň atlary diýýär.

Greko-Baktriýa monetalarynyň ýaýran ýerleri: Demirgazyk Hindistan, Owganystan, Orta Aziýa.

Orta Aziýada : Termezde we Kobadianda Diodotyň, Ewkratitiň we Agafoklyň ; Kitapda Ewkratitiň, Demetriniň, Antimahyň; Samarkantda Ewkratitiň, Horezmde – Ewtidemiň; Dörtgünde Gelioklyň monetalary tapylypdyr.

B.e.ö. II asyryň 30-ýyllarynda Greko-Baktriýa döwleti çarwa taýpalary bolan ýueýjiler tarapyndan ýok edilýär. Soňra bu ýerde olar tarapyndan Kuşan döwleti döredilýär.

**Tema 7: Merkezi Aziya gadymy ýerli döwletleriniň
zikgesi**

- a) Parfiýa döwletiniň zikgesi –
Meýilnama:

1. Parfiýa döwleti barada gysgaça maglumat.
2. Parfiýa döwletiniň pul sistemmasy we pul birlikleri.
3. Parfiýa monetalarynyň görnüşleri .

1. Parfiýa döwleti barada gysgaça maglumat. Parfiýa döwletiniň taryhy barada anyk ýazgy çeşmeleri örän azdyr. Onuň taryhy diňe soňky wagtlarda ozalky Parfiýa döwletiniň ýerlerinde geçirilen arheologiki gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde anyklandy we öwrenildi.

Parfiýa döwleti b.e.ö. III asyryň ortalarynda gadymy Parfiýa welaýatynyň territoriýasynda, ýagny Köpetdag eteginde ýerli çarwa taýpalary tarapyndan döredilipdir. Döwletiň gözbaşynda ýerli çarwa taýpalaryň serdarlary doganlar Arşak bilen Tridat durupdyr. Şoňa görä-de bu döwlete Arşakitler döwleti hem diýýärler. Hakykatda Arşakitler Parfiýa döwletini dolandyran dinastiýadyr.

Ilkibaşda merkezi Nusaý şäheri bolan onçakly uly bolmadyk Parfiýa oblastynda dörän bu döwlet tiz wagtda örän uly we güýçli döwlete öwrülýär. Soňra ol güýçlenip, öz döwrüniň iň güýçli döwletleri bolan – Rim imperiýasy, Hytaýda Han imperiýasy ýaly beýik imperiýalaryň hataryna goşulýär. Ol Beýik Rim imperiýasynyň hakyky bäsdeşine öwrülip rim goşunlary bilen bolan aýgytlaýjy söweşlerde köp gezek eňiş gazanýar.

Hakykatda Rim imperiýasynyň Gündogary basyp almak üçin eden hereketleriniň öňüne böwet bolan ýeke-täk döwlet ol Parfiýa döwletidir.

B.e.ö. I asyrda Parfiýa döwleti öz ösüşiniň ýokary derejesine ýetipdir. Ol wagt Parfiýa döwletiniň çäkleri Gündogarda Amyderýadan başlap Gnbatarda Siriýa, Demirgazykda Kawkaz daglaryndan Günortada Pars aýlagyna çenli bolan ýerleri öz içine alypdyr. Parfiýa döwletiniň

düzümine Mesopotamiýa, Eýran, Yrak, Owganystan ýaly ýurtlar giripdir.

Parfiýa döwleti 5 asyra ýakyn ýaşapdyr. Has takygy b.e.ö. 250 ýyldan b.e. 226-njy ýylyna çenli hökmirowanlyk edýär. Parfiýa döwletiniň esasy ýerleri Günorta Türkmenistan bolup, bu ýerde Parfiýa döwrüne degişli ajaýyp ýadygärlikler saklanyp galypdyr. Mysal üçin Köne we Täze Nusaý galalary, Gadymy Merw.

2. Parfiýa döwletiniň pul sistemasy we pul birlikleri Parfiýa döwletiniň numizmatikasy umuman oňat öwrenilendir. Bu barada gadymy ýazgy çeşmelerinde hem käbir maglumatlar saklanyp galypdyr.

Hytaý ýazgy çeşmelerinde ýatlanylşyna görä Anside (Hytaýlar parfýalylara ansi diýipdirler) ýüzünde hökümdarlaryň şekilleri çekilen we senesi ýazylyan kümüş monetalar bolupdyr. Han döwrüne degişli Hytaý ýyl ýazgylarynda parfiýa monetalarynyň bir tarapynda bolsa patyşanyň aýalynyň şekilleri bar diýip ýatlanýar.

Emma hakykatynda diňe parfiýa patyşasy Frat II-ň (b.e.ö. II asyr) monetalarynda şa aýalynyň şekili gabat gelýär.

Häzirki wagtda dürli ýurtlaryň alymlarynyň kömegi bilen Parfiýa monetalary oňat öwrenilendir. Parfýan numizmatikasy boýunça bir näçe monografiýalar we ýüzlerçe ylmy makalalar ýazylandyr.

Parfiýa döwletiniň pul sistemasy hem şol döwrüň beýleki döwletlerinde boluşy ýaly kümüş mooneta esaslanypdyr, ýagny esasy pul birlikleri kümüşden zikgelenipdir.

Parfiýa zikgesin şu aşakdaky pul birlikleri bolupdyr.

Tetradrahma-agramy 15 den 15,8 gr. çenli.

(Selewkilere seredende örän az).

Ikigat antobol – agramy 5 gr. Tetrarahmanyň $\frac{1}{3}$ bölegine barabar

3

Drahma – 3,5 den 4,5 gr. çenli

Obol – 0,66 gr. töweregi.

Tetrabool = 4 obol, agramy 2,7 gr. Drahmanyň $\frac{2}{3}$ bölegi.

Diobol = 2 obol, agramy 1,3 gr. töweregi.

Drahmanyň $\frac{1}{3}$ bölegi

Misden halkan diýlip atlandyrylýän monetalar zikgelenipdir. Olary içki bazarlary üçin aýry-aýry welaýatlar we raýonlar zikkgeläpdir. Mysal üçin ýerli Margiana zikgesi.

Mis pul birlikleri entek doly öwrenilen däldir. Şoňa görä-de olary uly halkan ýa-da kiçi halkan diýip atlandyryşlar. Parfiýanyň gyzyl monetalary entek oňat öwrenilen däldir. Ýakyn wagtlara çenli hatd Parfiýada gyzyl moneta bolupmy ýa-da ýok diýen soraga hem anyk jogap ýokdy. Sebäbi Parfiýanyň altyn monetalary örän seýrekdi. Belli bolan baryýogy bir näçe altyn moneta hem bikanun ýoýulyp zikgelenen (poddelka) hasaplanýardy. Diňe soňky wagtlarda 1978 ýylda Dem Owganystanda Tylladepe hazynasy tapylandan soň Parfiýa zikgesinde altyn monetadan soň Parfiýa zikgesinde altyn monetalarynyň bolandygy anyklandy.

Ýöne Parfiýa döwletinde pul aýlanyşygyna zerur bolan mone-talar bolsa öran seýrek we az mukdarda diňe döwlet ähmiýetli şagalaňly wakalara bagyşlanyp çykarylypdyr. Olar pul aýlanyşygyna kän goýberilmändir.

3. Parfiýa monetalarynyň görnüşleri .Parfiýa monetalarynyň formasy esasan tegelek bolup, kä wagtlarda kwadrat görnüşlileri-de gabat gelýär.

Parfiýa döwletiniň irki döwründe monetalar ellinistik döwletleriniňkä meňzeş edilip zikgelenipdir. Käbbir alymlaryň pikirlerine görä Parfiý zikgehanalarynda ellinler ýa-da ellinistik mekdepleriniň müşterleri işläpdir. Parfiýa zikgesiniň iň häsiýetli alamaty, ýagny parfiýa monetalaryny beýlekilerden tapawutlandyryan nyşan monetalaryň arka tarapynda tagtda ýa-da amfalyň üstünde oturan Arşagyň şekiliniň ýerleşdirilmegidir. Ol uzyn kaftanda, giň balakda we ýumşak ädikde (zangi=mesi) şekillendirilýär. Kellesinde deriden dikilen gulakly tuwulga (şlem).

Öňe uzadyp duran çep elinde ýaý.

Ýöne mis monetlarynda şekiller örän köp görnüşlidir. Hudaý-laryň (Gerakl) şekilleri, tagtda oturan patyşanyň, patyşa çemen gowşurup duran aýalyň, atly adamynyň, örän seýrek bolsada şa aýalynyň şekilleri gabat gelýär.

Haýwanlardan öküziniň, piliň, atyň kellesiniň, sugunyň, ýolbarsyň, bürgüdiň, balygyň, bal arysynyň şekilleri-de çekilipdir. Käwagtlarda aýry-aýry predmetler-de şekillendirilipdir. Mysal üçin : amfora, altar, aý, urus arabasy, säher diwary, ýakor (dalbyr), ýaý, fakel we .ş.m.

Monetalaryň awersinde adatça başy jygaly çepe seredip duran hökümdaryň býusty ýerleşdirilýär.

Parfiýan monetalarynyň ýene-de bir häsiýetli tarapy ýazgynyň köp ýerleşdirilmegidir. İlkibaşdan tä b.e. I asyryna çenli ýazgylar grek alfawitinde we grek dilinde ýazylypdyr.

Ýazgylar adatça monetanyň arka tarapynda (Rv.) suratyň gyalarynda ýerleşdirilipdir. Ýazgynyň uzynlygyna we gysgalygyna baglylykda olar dürli görnüşlerde ýerleşdirilipdir.

Mysal üçin :

Monetalaryň zikgelenen wagtyňy kesgitlemek üçin bu ýazgylaryň ähmiýeti ulydyr. Meselem: b.e.ö. II asyryň aýaklaryndan başlap harplaryň uçlary we burçlary nokatlar arkaly bilen bellenipdir: K A Σ

Kiçi Arşakitleriň ilkinji ýyllarynda ýazgylar grek alfawitinde parfýan dilinde ýazylypdyr. B.e. I asyryndan başlap ähli ýazgylar parfýan dilinde we ýazgysynda ýazylypdyr.

Moneta ýazgylarynda ilki başda patyşalaryň şahsy atlary ýazylan diň olaryň tagt atlar ýa-da lakamlary (tutullary) ýazlypdyr. Mysal üçin :

Mitridat I (b.e.ö. 171-138) –Beýik patyşa Arşak.

Mitridat I (b.e.ö.123-91) – - Şalaryň şasy beýik Arşak şöhratly.

Artaban II –şalaryň şasy beýik Arşak hudaýnazar şöhratly grek söýüji.

Parfiýa monetalarynda patyşalaryň atlary Orod II (b.e.ö. I asyr) başlap ýazylyp başlanýar.Şol döwürden başlap parfýan monetalary has wajyp taryhy çeşmä öwrülýärler.

Arşakitleriň öz şahsy ýyl hasaby (letoisçislenie) bolupdyr. Ol ýyl hasaby Selewkileriň ýyl hasabynyň 64-nji ýylynda başlanypdyr. Başgaça aýdanymyzda $312-64 = \text{b.e.ö. } 248\text{-nji ýyl.}$

Monetanyň senesi adatça Rv-de grek harplary bilen ýazylyp-dyr.

Meselem $\Delta O P = P-100, O-70, \Delta-4 = 174$ ýyl ýa-da $248-174=74$ b.e.ö.

Parfiýa monetalarynda adatça monogrammalar hem görkezi-lipdir.

Parfiýa zikgesinde monogrammalar şahsy bolupdyr, ýagny her hökümdaryň öz şahsy monogrammalary bolupdyr.

Mitridat I-ň – 5 sany

Mitridat II-ň – 19 sany

Orodyň – 16 sany monogrammasy bellidir. Monogrammalar şäherleriň atlaryny görkezipdir diýlip çak edilýär. Meselem:

A, AR, - Arsakiýa şäheri.

- Ekbatany.

NI - Nisa

- Pasargady we ş.m.

Parfiýan monetalaryynda jemi 100-den gowrak monogramma duş gelýär.

Parfiýa monetalarynyň ýaýran ýerleri :

Türkmenistanda – Nusaýda, Merw, (Kerki) Atamyrat we Hojentde, Çimkentde, Kaşgarda, Kawkazda, Eýranda, Mesopotamiýada duş gelýär.

b). Kuşan döwletiniň zikgesi

1. Kuşan döwleti barada gysgajyk maglumat.

2. Kuşan numizmatikasynyň döwürleşdirilişi.

3. Kuşan döwletiniň pul sistemasy we pul birlikleri.

4. Kuşan zikgesiniň umumy häsiýetnamasy.

B.e.o. II asyrdan çarwa ýüeýji taýpalary Amyderýanyň orta akymynda ornaşyp Greko-Baktriýa döwletini ýok edýärler. Soňra olar bu ýerde, ýagny ýokary medeýetli Baktriýanyň territoriýasynda Kuşan döwletiniň düýbini tutýarlar. Baktriýada olar ýokary ösen medeniýet bilen tanyşýarlar. Baktriýada ornaşmak bilen olar täze ýerleri basyp almaga girişýärler. Gysga wagtyň içinde olar köp ýerleri basyp alýarlar. Kusanlaryň ýolbaşçylygynda Orta Aziýanyň, Owganystanyň, Gündogar Eýranyň, Günbatar Pakistanyň we Deli, Hindistanyň territoriýasynda ýaşan köp sanly halklar we taýpalar birleşdirilýär. Köp alymlaryň pikirlerine görä Kuşan döwletiniň düzümine Aral deňzinden başlap Hind okeanyna çenli bolan ägirt uly territoriýa giripdir.

Bu döwürde Kuşan döwleti Rim, Hytaý, Parfiýa ýaly güýçli imperiýalaryň hataryna goşulýar. Arheologiki we numizmatiki maglumatlar boýunça Kuşan döwletiniň demirgazyk çäkler Kaşkaderýanyň we Amyderýanyň orta akymy boýunça geçipdir. Horezm, Sogdiana, Çag we Fergana Kuşan döwletine girmändir. 5 asyryň dowamynda dürli halklary we taýpalary özüne birleşdirip Kuşan döwleti dünýä siwilizasiýasynda örän uly yz galdyrypdyr.

Özleriniň gelip çykyşy, dilleri, medeniýeti boýunça dürli derejede bolan halklaryň we taýpalaryň bir döwlete birleşdiril-megi dünýä siwilizasiýasyny ösdürmekde ägirt uly rol oýnaýar.

Ol halklaryň arasynda ýola goýlan köp taraply gatnaşyklar ylmyň, medeniýetiň, söwdanyň pajarlap ösmegine uly itergi beripdir.

Dürli halklaryň arasynda Kuşan döwründe ornaşdyrylan gatnaşyklar Kuşan döwleti ýykylandan soň hem dowam edipdir. Kuşan döwletinden has köp dowam eden Kuşan sungaty Irki orta asyrlarda hem köp ugurlar boýunça alymlara, ussalara, suratkeşlere ylham çeşmesi bolup hyzmat edipdir. Şoňa görä-de soňky döwürlerde Kuşan problemasy uly üns berilýär. Kuşan sungaty, medeniýeti, arheologiýasy boýunça yzygiderli halkara simpoziumlary, konferensiýalary geçirilip dudulýar. Gysgajyk jemläp alanymyzda Kuşan döwletiniň taryhy 4 döwre bölünýär.

1) Dagynyk döwri. Greko-Baktriýa döwletini ýok eden çarwa taýpalary entek bir bitewi döwlete birleşip bilmändirler. Bu döwürde biri-birine bagly bolmadyk baş sany knýazlyk bolupdyr.

2) Beýik Kuşanlar döwri. Bu döwürde 5 knýazlyk birleşdirilip bir bitewi Kuşan döwleti döredilýär. Ony esaslandyryjy Kujula Kadfiz bolupdyr. Ol taryhda Kadfiz I ady bilen bellidir. Kadfiz I ölerden soň onuň tagtyna ogly Wima Kadfiz ýa-da Kadfiz II geçipdir.

3) Kadfiz II ölendenden soň häkimýet başyna başga dinastiýa ýagny, Turuşka dinastiýasy geçýär. Bu dinastiýanyň başlanyş senesi barasynda ýeke-täk pikir ýokdur. B.e.ö. 78, 128, 144-nji ýyllary görkezilýär. Bu dinastiýa taryhda käwagtlar Işkler dinastiýasy hem diýilýär. Bu döwürde Kuşan döwletini Kanişka, Huwyşka, Wasudewa I we II dolandyrypdyrlar.

4) Kuşan döwletini dolandyran 3-nji dinastiýa “Kiçi Kuşanlar” ýa-da Kidariler ady bilen bellidir. Bu dinastiýa b.e. V asyryna çenli hökümdarlyk edipdir.

2. Kuşan numizmatikasy häzirki döwürde oňat öwrenilendir. Ony öwrenmeklige J.Bartolomeý, Grigorýew, Tary, Çarlz Masson, Girşman, Zograf, M.Masson, W.Masson, Ýe. Zeýmal ýaly alymlar uly goşant goşupdyrlar.

Häzirki wagtda Kuşan numizmatikasynyň esasy döwürleri anyklanyldy. Kuşan numizmatikasy öz ösüşinde 6 döwri geçipdir.

1.Dagynyk ýa-da merkezleşdirilen Kuşan döwletinden öňki döwri öz içine alýar. Bu döwürde 5 sany özbaşdak knýazlyk bolup, olaryň hersi öz monetalaryny zikgeläpdirler. Bu döwürde diňe mis monetalary zikgelenipdir. Ol döwürden 2 sany pul birlihi bellidir.

Drahma – agramy 3,26-3,76 gram.

Tetradrahma – 14-15,5 gram.

2.Baş knýazlykdan birisi saýlanyp öňe çykýar. Onuň hökümdary Geraý bolupdyr. Köp alymlaryň pikirine görä, ol Kujula Kadfiziň kakasy bolupdyr. Bu döwürde Grek-Baktriýa patyşasy Gelioklyň monetalarynyň nusgasynda kümüşden () agramy 0,42-0,5 gram bolan obol we agramy 13,93 gram bolan Tetradrahma zikgelenipdir.

3.Bu döwürde ýagny, b.e.ö. I asyryň aýagy – b.e. I asyrynyň I ýarymynda ähli Kuşan mülkleri Kujula Kadfiz tarapyndan bir bitewi döwlete birleşdirilipdir. Kadfiz I kümüş we mis monetalary zikgeläpdir. entek girizilmändir. Kadfiz

I-iň zikgesinde aýratyn durup geçmek zerurdyr. Çünki Kadfiz I ähli Kuşan mülklerini birleşdirip, merkezleşdirilen döwlet gurmak bilen öz döwriňiň iň belli şahsyýetine öwürilipdir. Şeýle uly şöhratdan peýdalananlygy üçin ol öz monetalarynda “beýik halas ediji” diýen hormatly lakamyny görkezmek bilen çäklenipdir (EWTEP MEΓAC). Şonuň bilen baglylykda alymlaryň arasynda köp dürli pikirler döreýär we ylmy edebiýatda “näbelli patyşa”, “näbelli patyşanyň monetalary” diýen termin ýüze çykýar.

Mysal üçin, nemes numizmaty Lassen “näbelli patyşany” hindi ýa-da skif şazadasy diýip ygylan edýär. Başga bir alym (Wilson) şeýle ýazgyly monetalaryň tipleriniň köplüginä nazara alyp “näbelli patyşa” bu bir patyşa däl-de, bütin bir dinastiýa diýýär. Gardner ony Parfiýa patyşalarynyň hataryna goşýar.

Professor M.Ýe.Masson “näbelli patyşanyň” monetalaryny hemmetaraplaýyn jikme-jik öwrenmek bilen, onuň Kadfiz I-niňkidigini ylmy taýdan subut etdi. M.Ýe.Masson “näbelli patyşanyň” monetalaryny 6 topara bölýär.

I topara diametri 18-21,7 mm bolan we monetalary girýär. Av-de başy şöhle saçyp duran hataply (diodema) şanyň býusy (şekili) we monogramma .

Rv-de saga barýan atlynyň şekili we aýlaw ýazgy: BACI|EVC BACI|EWN EWTEP MEΓAC – “şalaryň şasy beýik halas ediji (howandar)”.

II topara diametri 22-24 mm bolan seýrek duş gelýän monetalar girýär. Av-de kaskaly, sakgalsyz ýaş patyşanyň býusy. Rv-de saga barýan atly we üç dişli tamga , grekçe adaty ýazgy.

III topara diametri 21-22 mm bolan monetalary. Av-de saga seredýän sakgally adamyň şekili. Çep eli bilen uzyn naýza söýenýär. Rv-de saga barýan atly we üç dişli tagma . Adaty ýazgy grek dilinde.

IV topara diametri 16-17 mm bolan monetalar. Av-de patyşanyň býusty. Rv-de giň egin-eşikli uzyn boýuna duran adamyň şekili. Ýazgy we tagma adaty.

V topara diametri 14-15 mm bolan monetalar. Av-de eli fakelli we üç diş çarşakly dik duran Gerakl. Ýazgy adaty. Rv-de hasyllylygyň hudaýy we bereketlilik nyşany.

VI topara diametri 16 mm bolan kümüş monetalar. Av-de başy hataply sakgalsyz şanyň býusty. Legenda adaty. Rv-de tagtda oturan Zews, tagtyň sag tarapynda bürgüt. “Näbelli patyşanyň”, ýagny Kadfiz I-iň monetalarynyň ýaýran ýerleri – Penjap, Kabulistan, Toharystan, Kaşkaderýa jülgesi, ýagny b.e. I-III asyrlaryndaky Kuşan taýpalarynyň asyl watany.

4.Bu döwür “näbelli patyşanyň” ogly Kadfiz II-iň döwrüne gabat gelýär. Bu döwürde we monetalar zikgelenipdir. Pul sistemasynyň esasynda moneta durýar. Bu döwrüň häsiýetli tarapy moetalarynyň zikgelenmegidir. Altyn () denarlar ýa-da aureuslar zikgelenipdir. Av-de patyşanyň býusty we grekçe ýazgy: BACIΛEYC oоHMo KAΔΦICHC – Kuşan patyşasy Kadfiz. Rv-de 3 diş çarşakly Şiwa hudaýy. Khorošti alfawitinde “Şalaryň şasy, älemiň hökümdary, beýik hökümdar Wima Kadfiz” diýen ýazgy. monetalaryň başga tipleri-de bar. Olaryň Av-de patyşanyň uzyn boýuna duran şekili.

5.Turuşka dinastiýasyny öz içine alýar. Bu dinastiýanyň ilkinji hökümdary.

1)Kanişka we monetalary zikgeläpdir. monetalaryň Av-de adatça altaryň önünde duran patyşanyň şekili. Legenda ýoýulan grek harplary bilen eýran dilinde ýazylypdyr: PAO NANO / PAO KANHPKI KOPANO – “şalaryň şasy Kanişka Kuşan”. we monetalarynyň suratlary hem monetalaryňky ýaly. Ýöne legenda – ýazgy grekçe: BACIΛEVC BACIΛEWN KANHKOY – “şalaryň şasy Kanişka”.

2)Huwyşka we monetalary zikgeläpdir. monetalarynyň Av-de Kanişkanyňky ýaly grek alfawitinde eýran dilinde ýazgy: PAO NANO ooHMo KoPANo – “şalaryň şasy Huwyşka Kuşan”. Rv-de dürli hudaýlaryň şekilleri. monetalarda Huwyşkanyň käte pile münüp barýan, käte tagtyň üstünde aýbogdaşyny gurap oturan şekilleri we dürli hudaýlar.

3)Wasudewa monetalarynyň Av-de eli naýzaly Wasudewanyň şekili we adaty legenda. PAO NANO PAO BAZoДHo KoPANo – “şalaryň şasy Wasudewa Kuşan”.

monetalarynda hem şeýle şekiller we ýazgylar, ýöne örän gödek ýerine ýetirilen.

Kuşan monetalarynyň ýüzünde dürli hudaýlaryň, şol sanda buddizm dininiň hudaýlary-da duş gelýär. Adatça olar monetalaryň arka tarapynda (Rv) ýerleşdirilýär. Olardan Şiwanyň OKPO – (okşo), Lakşmi APДоKPo (Ardokşa), Buddanyň (BoДDo) şekillerini bellemek bolar. Käte Buddanyň aýbogdaşyny gurap oturan görnüşi-de duş gelýär.

Kuşan monetalarynda grek we khorosti ýazgylary ulanylypdyr. Monetanyň senesi görkezilmeýär. Monogramma ýa-da tagmalar Kuşan zikgesinde örän köp ulanylypdyr. Her patyşanyň öz şahsy tagmasy bolupdyr. Şol tagmalar boýuça ol monetalaryň haýsy patyşa degişlidigini anyklamak mümkin.

Meselem:

Kadfiz I

(“näbelli patyşa”)

Kadfiz II

Kanişka

Huwyşka

Wasudewa I

Wasudewa II

Zikgäniň üstüne tagma basmak Kuşan numizmatikasynda bolmandyr. Diňe Horezmde ýüzüne S görnüşli tagma basylan monetalar duş gelýär. Ol tagma Horezmde Kangýuý hökümdarlarynyňky bolup, olar moneta

ýetmezçiligi zerarly Kuşan monetasyňa öz tagmasyny basyp, Horezmde ulanypdyrlar. Umuman jemläp aýtsak Kuşan zikgesi Kuşan döwleti döremezinden öň başlanypdyr. Merkezleşen döwlet döremezinden öň her mulk zi üçin moneta zikgeläpdir. Ol hokümdarlaryň Geraýdan başgasynyň atlary entek belli däldir. Geraý dowründe zikge başlanýar. Huwyşka döwründe Kuşan döwletinde altyn standart geçipdirler. Kümüş moneta düýbünden zikgelenmändir.

ç)Sasanylar döwletiniň zikgesi

- 1.Sasanylar döwleti barasynda gysgajyk maglumat.
- 2.Sasanylar döwletiniň pul sistemasy we pul birlikleri.
- 3.Sasanylar zikgesiniň umumy häsiýetnamasy.

1.B.e. III asyryna gelip Rim imperiýasy bilen uzaga çeken agyr söweşleriň we içerki gapma-garşylyklaryň netijesinde Parfiýa döwleti gowşap başlaýar. Jemgyýetiň dürli gatlaklarynyň arasyndaky garşylyklar hem ýitileşýär.

Barly gatlaklaryň bähbitlerini gorap biljek hem-de içerki asudalygy üpjün edip biljek güýçli döwlet guramasyny döretmek ugrunda göreş başlanýar. Bu göreşe Eýranyň merkezinde ýerleşen Fars welaýatynyň häkimi zoroastrizm ruhanylary bilen birlikde öňe saýlanýar.

B.e. 220-nji ýylynda Istahr şäheriniň häkimi Artasir Papakan ähli Fars welaýatynyň hokümdary bolýar. 224-nji ýylda Artasir we onuň tarapdarlary Arşakitleriň iň soňky patyşasy Artaban V-niň goşunlaryndan üstün çykyp Eýranyň ähli territoriýasyny eýeleýär. 226-njy ýylda bolsa Parfiýa döwletiniň paýtagty Ktesifon şäherini basyp alýar.

Şeýlelikde 5 asyryň dowamynda dünýäni sarsdyran, beýik Rim imperiýasynyň mynasyp bäsdeşi we garşydaş Parfiýa imperiýasy synýar. Onuň ýerinde döredilen Sasanylar döwleti hem 400 ýyldan gowrak dowam edýär (b.e. 226-651 ýý.).

Sasanylar döwrüne şu aşakdaky alamatlar häsiýetlidir.

Birinjiden – b.e. IV asyryndan başlap Sasanylar döwletinde täze jemgyýetçilik gatnaşyklary ýüze çykyp, ösüp başlaýar.

Ikinjiden – aýry-aýry mülkdarlaryň hem-de welaýat hökümdarlarynyň merkezden bölünip aýrylmak meýline garşy göreşde merkezi häkimýetiň roly has artýar.

Üçünjiden – zoroastrizm ruhanylarynyň döwlet içinde täsiri güýçlenip, zoroastrizm Sasanylaryň döwlet dinine öwrülýär. Şu babatda Artaşir I “tagt diniň diregi, din bolsa tagtyň diregi bolmalydyr” diýen sözleri has häsiýetlidir. Netijede din bilen dünýewi häkimýetiň arasynda mizemez soýuz döreýär.

Şeýlelikde b.e. III asyrynyň I çäryeginiň ahyrynda Parfiýa döwletiniň ornunda Sasanylar döwleti emele gelýär. Sasanylar döwletiniň sostawyna Orta Aziýanyň hem köp bölegi girýär. Sasanylaryň döwlet araçägi Amyderýa boýunça geçipdir. Wagtal-wagtal Sasanylar döwletiniň sostawyna Nusay, Maşady-Misserian, Dehistan, Abiwerd, Merw, Nişapur hem giripdir. Mawerennahrda bolsa Sasanylar döwletine diňe patyşa Bähram Çubin döwründe Samarkant girýär.

2.Sasanylar numizmatikasyny öwrenmekde esasan hem Fren, Bartolomeý, Dorn, Markow, Morgan, Hersfeld, Sambaur, Fasmer, Pahomow, Prisak we Paruk işleýärler.

Sasanylar döwletiniň pul sistemasy hem Parfiýa, Greko-Baktriýa döwletlerinde bolşy ýaly kümüş moneta esaslanandyr. Emma Sasanylarda kümüş moneta dirhem diýlip atlandyrylypdyr. Sasanylar döwletiniň ilkinji patyşalary döwründe mis bilen gurşunyň garyntgysyndan drahma, gemidrahma, obol, diabol diýen monetalary çykarylýar. Sasanylaryň numizmatikasy gul-eýeçilik jemgyýetini, onuň krizis döwrünü we irki feodalizm döwürlerini öz içine alýar. Şoňa görä-de olaryň monetalary hil taýyndan örän dürli-dürlidir. Gul-eýeçilik jemgyýetiniň krizisi döwründe Sasanylar

döwletinde köp mukdarda kwadrat formaly mis pullary goýberilýär. Şonuň ýaly mis pullar Günorta Türkmenistanda hem köp duş gelýär.

Dünýäniň numizmatiki kolleksiyalarynda Sasanylaryň esasan diremleri ýygnaýypdyr. Gyzyk monetalar kän seýrek duş gelýär. Olaryň sany bütün dünýä boýunça 150 ýakyndyr.

monetalar Sasanylar döwletinde kän seýrek diňe baýramçylyk ýa-da täze patyşalar häkimet başyna çykanda goýberilipdir.

Şoňa görä-de Sasanylaryň monetalary örän seýrek duş gelýär.

Sasany monetalarynyň formasy tegelek bolup, wagtlarda gönüburçlyk, kwadrat şekilinde hem duş gelýär.

Sasanylar döwletinde umumy döwlet zikkelerinden başga ýerli zikkeler hem bolupdyr. Mes. gul eýeçilik jemgyýetiniň krizisi döwründe Merwde örän ýukajyk we Kiçijik mis pullary goýberlipdir. Şeýle kiçijik mis pullary, haýsy oblastda çykarylan bolsa şol ýerde hem ýöräp döwletiň başga raýonlarynda güýçsiz bolupdyr.

Sasanylar döwletiniň monetalarynyň esasy aýratynlyklary şulardan ybaratdyr.

Av. adatça patyşanyň býusty.

Rv. Oteisdan (altar) Oteisdanyň bir näçe görnüşi bar.

Irki görnüşleri:

Patyşa Hozroý I den (531-579) başlap oteisdanyň lentasynyň uýy ýokary göterlen görnüşde şekillendirilýär.

Adatça atopedanyň iki tarapynda elleri näýzaly ybadathanany go raýjy mukaddes esgerler şekillendirilýär.

Şapur I döwründe Merwde çykarylan monetalarynda şeý-

le surat ýerleşdirilipdir.

Bulardan başga aýratyn pul belgileri hem bolupdyr.

Şu görkezilen moneta belgileri adatça monetalaryň gyrasynda ýerleşdirilýär.

Aýyň şekili Sasanylarda mukaddes hasaplanypdyr. Şoňa görä-de Ýarym aýyň şekili ilki sasanylarda döräp soňra islam ýurtlaryna geçip, olardan hem türklere geçýär.

Ýarym aýyň şeklini çekmeklik panturkistleriň üsti bilen Orta Aziýa hem ýaýraýar.

Musulman ýurtlarynda Ýarym aýyň şekili hristianlarda haçyň şekillendirilişi ýaly mazarlaryň mawzoleýleriň, metjitleriň üstlerinde duş gelýär. Ýarym aýdan başgada Sasanyllarda 5-6 burçly ýyldyzyň hem-de swastikanyň şekilleri hem ulanylypdyr. Ýöne ol wagtda swastika faşizmiň alamatyny däl-de güniň hemişelik hereketini aňladypdyr.

Sasany monetalarynda giňden ulanylan Müsür belgileri patyşalaryň hudaý tarapyndan iberlendigini aňladypdyrlar.

L e g e n d a l a r (moneta ýazgylary).

Sasany monetalarynyň ýüzündäki ýazgylar orta pars hatyna ýakyn bolan ýazgy-da gadymy pars dilinde ýazylypdyrlar.

Her bir harpyň bir näçe dürli ýazylyşy bar.

Meselem: A-

K,h –

Z –

Monet ýazgylary adatça patyşalaryň atlaryndan we titullaryndan ybaratdyr. Mukddes Artaşir

Meselem:

Artaşir I (224-241) MaZDJSN BaJARTaHSaTR
MaZKAN

MaZKA AIRAN – Eýranyň patyşalarynyň şasy

Hormuzd I (271-272) MaZKAN MaZKA AIRAN Ka
NAIRAN

Eýranyň we başga ýurtlaryň şalar şasy.

Hormuzd II (303-310) MaZKAN RaBA KUFAN - Kuşan Teresinden bolan patyşa.

Titulynda ýazlyşyna görä Hormuzd II-ň ejesi Kuşan şasynyň gyzy bolmly Sasnylaryň irki fedalizm döwrüne degişli monetalarynda ýyl ýazgylary hem duş gelýär.

Ýöne ol ýyl ýazgylary monetalaryň çykan ýylyny görkezmän, aýry-aýry sasany patyşalarynyň häkimdarlyk eden ýylyny görekezipdir.

1-den 10 çenli bolan sanlar semit formasynda ýazylyp – 10-dan ýokarysý bolsa Eýran dilinde ýazylypdyr. Her bir sanyň köp dürli ýazylyşynyň bolmagyn görä sanlary dogry okamak örän kyn .

Sanlaryň ýazylyşy.

1 (igda) –	13 (sezdeh) -	
2 (talma) –	14 (çahrdeh) -	
3 (tita) –	15 (papgdeh) -	
4 (arba) –	16 (şaçdeh) -	
7 (saba) –	17 (haftdeh) -	
8 (somna) –	18 (haştdeh) -	
9 (tissa) –	19 (nugdeh) -	
10 (aşra) –	20 (bist) –	
11 (ýazdeh) -	21 (bistidu) –	
12 (dwazdeh) -		22
(bistidu) -		
30 (sih) -	40 (çehli) –	

Monogrammalar barasynda aýdylanda bolsa, olar Sasanylaryň monetalarynda örän köp düş gelýär. Mes. Sasany numizmatikasy üstünde köp işläp Morgan 275 sany, Paruk bolsa 271 sany monogramma bar diýip ýazýar.

Olardan bir näçesini alyp görelin.

- Mere (Mr), Amul (ami),
Marakanda (MA).

Nadgekan Sasany monetalarynda her hili haýwanlaryň şekili, ýa-da tagta görnüşinde duş gelýär.

Sasanylar döwletinde monetalar örän köp mukdarda goýber-lipdir. Diňe bir patyşanyň özünde diňe kümüş diremleri zikgelemek üçin 800-den gowrak galyp bolupdyr.

Sasanylaryň monetalary ähli bazarlary dolduryp şol döwürde Wizantil monetalaryny halkara bazarlaryndan gysyp çykarypdyr.

Sasanylaryň kümüş diremleri Ýewropa we Aziýa ýurtlarynyň köpüsine söwdagärler arkaly daşalypdyr.

Sasany monetalary Sasanylaryň öz territoriýasyndan başgada Ortaýer deňiz kenaryndaky ýurtlarda, Hindistanda, Arabys-tanda, Baltik deňiz kenaryndaky ýurtlarda hem duş gelýär. Sasany monetalarynyň toplumlary, hazynalary Duşenbede, Ahangeranda, Daşkentde tapylýar. Bularyň hemmesi Sasany-laryň diremleriniň öz döwründe halklary pulynyň roluny ýaý-nandygyny görkezýär.

Gadymy Horezm zikgesi. Horezm monetalary ilkinji gezek XIX asyrdan rus numizmaty A.K. Mapkov tarapyndan anyk-lanýar.

Irki Horezm monetalaryny öwrenmekde, Horezmde köp ýyllap arheologik gazuw-barlag işlerini alyp baran S.P. Tolstow köp iş edýär.

Emma ol gadymy Horezm zikgesini beýleki ýurtlaryň monetalaryndan aýry öwrenmek bilen Gadymy Horezm zikgesi özbaşdak ösüpdür diýen netijä gelýär.

Hakykatynda bolsa gadymy Horezm zikgesiniň Parfiýa we Greko-Baktriýa monetalary bilen meňzeşligi örän kändir.

Mes. Toprak-galadan tapylan TetrDRAMalaryň ýüzünde ýazgy ýazmak üçin grek alfawiti ulanylypdyr.

Ondan başgada Horezm monetalarynda Kuşan monetalarynda boluşy ýaly her hili tagmalar, bellikler ýerleşdirilipdir.

Gadymy Horezm monetalarynda Grek alfawitinden başga Horezm alfawiti hem ulanylypdyr.

Mes. – ýazgy S.P.Tolstowyň okaýşyna görä MLK (Melik) diýen sözi aňladýar. Gadymy Horezm Tetradrahmala-rynyň agramyny seredende has ýeňildir. Ol fakt bolsa Gadymy Horezmiň halkara söwdasyna gatnaşmandygyny görkezýär. Çünki agramy pes bolan monetalary başga ýurtly söwdagärler kabul etmändirler.

Kümüş Tetradrahmalaryndan başga Gadymy Horezmde mis pullary hem ulanypdyr. Olar özleriniň daş görünüşini boýunça örän dürli-dürli bolup, adatça olaryň arka tarapynda tagmalar ýerleşdirilipdir.

Mis pullaryň tagmalary :

Kümüş Tetradrahmalarda :

Tema 8: Merkezi Aziýada musulman döwrüniň zikgesi.

Meýilnama:

1.Merkezi Aziýany araplaryň basyp almagy we musulman zikgesiniň ornaşdyrylmagy

2. Musulman zikgesiniň pul birlikleri

3. Musulman zikgesiniň aýratynlyklary

1. Merkezi Aziýany araplaryň basyp almagy we musulman zikgesiniň ornaşdyrylmagy.

Merkezi Aziýada musulman döwrüniň numizmatikasy b.e. VII-VIII asyrlaryndan başlap XX asyryň başlaryna çenli döwri öz içine alýar.

Özleriniň ýygynçylykly basybalyjylykly uruşlarynyň netijesinde araplar Merkezi Aziýa halklarynyň ösüşini birbada pese düşürýär. Emma soňra dürli derejede ösen köp halklaryň bir bitewi – Arap halyfatlygy döwlete birleşdirilmegi netijesinde, ol halklaryň arasynda syýasy, ykdysady, medeni, söwda gatnaşyklarynyň kadaly ýola goýulmagy netijesinde, basylyp alnan ähli halklaryň yslam dinini kabul etmegi netijesinde hojalygyň ähli pudaklarynda täzedden pajarlap ösüş döwri başlanýar. Araplar ilki başda basyp alan ýurtlarynda öz zikgesini girizmändirler. Basylyp alnan ýurtlarda öňki ýerli nusgalarda zikge dowam etdirilipdir.

Arap halyfatlygynyň günbatar böleginde Wizantiýa imperiýasynyň monetalarynyň nusgasynda, Eýranda Sasanylaryň monetalarynyň, Merkezi Aziýa ýurtlarynda gadymy Horezm we Sogdiana monetalarynyň nusgasynda zikgelenipdir. Ol monetalaryň ýeke-täk aýratynlygy, monetalaryň gyrasynda arapça ilki , soňra - diýen sözler ýerleşdirilipdir. Arap halyfatlygyny musulman tipli özboluşly zikge Omeýýadlar dinastiýasy döwründe hijri ýyl hasabynyň 74-nji ýylynda Halyf Abd al-Mälik (685-705 ýý.) döwründe girizilipdir.

Abd al-Mäligiň reformasy boýunça Arap halyfatlygyna giren ähli ýurtlarda kümüş moneta esaslanan bir bitewi pul sistemasy girizilýär. Ol sistema boýunça altyn dinar, kümüş dirhem, mis fels ýaly pul birlikleri bellenilýär.

Käbir alymlar Gündogaryň musulman döwrüniň numizmatikasyny “arap numizmatikasy” diýip atlandyrýarlar. Beýle etmeklik nädogrudyr, çünki Gündogarda diňe bir arap dilinde däl-de, eýsem arap ýazgysyndan başga ýazgylarda hem moneta zikgelenipdir.

2.Musulman zikgesiniň aýratynlyklary. Araplar tarapyndan girizilen musulman tipli zikge, ondan öňki we beýleki ýurtlaryň zikgesinden birnäçe aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Ol aýratynlyklar şulardan ybaratdyr:

1)Musulman zikgesiniň başlanmagy bilen monetalaryň ýüzünde olaryň zikgelenen ýyly (wagty) görkezilip başlaýar. Zikgäniň senesini görkezmekde araplar Ýewropa ýurtlaryndan mün ýyla ýakyn öňdedir. Musulman zikgesinde sene VII asyrdan başlap ýazylýar. Ýewropada ilkinji senelen monetalar 1424-nji ýylda Şweýsariýada zikgelenipdir.

Musulman zikgesinde sene hijri ýyl hasaby boýunça berilýär. Hijri hasaby 622-nji ýylyň 16-njy iýulynda (Muhammet pygamberiň Mekgeden Medinä göçen gününden hasaplanýar) başlanypdyr.

Senelenen ilkinji monetalar hijri ýyl hasabynyň 20-nji ýyllarynda başlanyp, pehlewi dilinde ýa-da rim sanlary bilen ýazylypdyr. Halyf Omar döwründen (634-644) başlap monetalaryň ýüzünde sene arap sözleri bilen ýazylypdyr. Senäniň öňünden hökmany suratda - ýa-da ýaly sözler , käwagtlar bolsa - diýip ýazylypdyr.

Sene sözler bilen berlende ilki birlik sanlar, soňra onluk sanlar we ýüzlük sanlar ýazylypdyr. Mysal üçin: 563-nji hijri ýyly.

ýagny: “sene üç, altmyş we bäş yüz.”

Sanlar arapça şeýle ýazylypdyr:

-1	-30
-2	-40
-3	-50
-4	-60
-5	-70
-6	-80
-7	-90
-8	-100
-9	-200
-10	-300
-11	-400
-12	-500
-13	-600
.....	-700
.....	-800
-20	-900
	-1000

Senäni sanlar bilen ýazmaklyk XIV asyrda, ýagny mongol agalygy döwründe başlanypdyr.

- 1	- 6
- 2	- 7
- 3	- 8
- 4	- 9
- 5	- 10

Käte sene arap alfawitiniň harplary bilen hem ýazylypdyr.

- 1	- 20	- 200
- 2	- 30	- 300
- 3	- 40	- 400
- 4	- 50	- 500
- 5	- 60	- 600
- 6	- 70	- 700
- 7	- 80	- 800
- 8	- 90	- 900

- 9

- 100

- 1000

- 10

Merkezi Aziýa monetalarynyň ýüzünde sene aý (kamary) kalendary boýunça görkezilýär. Aý kalendary gün (şemsi) kalendaryndan gysgadyr. Şoňa görä-de monetanyň ýüzündäki hijri ýyly biziň eramyza geçiriende ol tapawut göz önünde tutulmalydyr. Tapawut 100 ýylda 3 ýyla barabardyr. Mysal üçin: 1163-nji hijri ýyly (kamary).

$(11 \text{ asyr} \times 3 = 33 + 2 = 35 \text{ ýyl})$

$1163 - 35 = 1128 + 622 = 1750\text{-nji ýyl.}$

2) Musulman zikgesiniň ikinji aýratynlygy monetalarda zikgehananyň ýerleşen ýerini görkezmekdir. Her döwrüň, döwletiň öz zikgehanalary bolupdyr. Zikgehanalary 3 topara bölýärler:

a) umumydöwlet zikgehanalary adatça uly şäherlerde ýerleşip we monetalary zikgeläpdir.

b) welaýat zikgehanalary adatça Æ moneta zikgeläpdir.

w) ownuk zikgehanalar – bular diňe misden ownuk şaýy monetalary aýry-aýry raýonlar üçin zikgeläpdir.

Zikgehanalar adatça şäherlerde ýerleşipdir. Şeýle bolan şäherleriň adynyň önünden, ýagny “şäherde” diýen söz ýazylypdyr. Kähalatlarda zikgehana magdan kânleriniň ýanlarynda ýerleşipdir. Şeýle bolanda magdan kâniniň ady görkezilipdir. Meselem, “Şaşyň ýanyndaky magdan kâni”. Käte hökümdarlar uzak wagtlap ýörişde bolanlarynda zikgehanasyny, ussalaryny öz ýany bilen alyp gidipdirler.

3) Musulman numizmatikasynyň üçünji aýratynlygy – monetalaryň atlarynyň ýazylmagydyr. Musulman zikgesinde esasan 3 sany pul birligi boupdyr: dinar, dirhem, fel. Monetalaryň ýüzünde olar: ýaly sözler bilen ýazylypdyr.

3. Musulman zikgesiniň pul birlikeri. Hijri ýyl hasabynyň 74-nji ýylynda Arap halyfatlygynda musulman tipli

umumydöwlet zikgesi girizilende, şu pul birlikleri kabul edilipdir.

Dinar (- moneta)

Bu termin yslamdan has öň ýüze çykypdyr. Gadymy Rimde kümüş moneta denari diýipdirler. Soňra denarius aureus termini altyn monetany atlandyrypdyrlar. Soňra bu termin araplara geçip altyn monetany aňladypdyr. XI-XII asyrlarda Gündogar musulman ýurtlarynda kümüş pu krizisi döwründe dinar termini kümüş monetany hem aňladypdyr. Mysal üçin Beýik Seljuklar döwletinde 3 hili, ýagny dinarlary bolupdyr. XVI asyrdan başlap Merkezi ýa-da “dinar” termini umuman moneta manasynda ulanylypdyr. Hatda ownuk monetalaryna-da dinar diýipdirler.

Dirhem (moneta).

Bu termin Gündogarda ýüze çykydyr. Emma käbir alymlar ony grekleriň drahma diýen sözünden gelip çykydyr diýýärler. Musulman zikgesinde dirhem monetanyň adydyr.

Musulman zikgesinde arassa dirhemleri bilen bir hatarda tä XI asyra çenli pes gymmatly metallardan “gara dirhemler” hem zikgelenipdir. Olar aýry-aýry welaýatlarda ilki arap häkimleri, soňra ýerli hökümdarlar tarapyndan zikgelenipdir. Mysal üçin, “gitrifi”, “museýýaby” gara dirhemleri. Olar arap serkerdeleri, häkimleri tarapyndan Mawerennahrda zikgelenipdir.

Fels ýa-da Fulus (moneta).

Fels termini greklerin follus sözünden gelip çykypdyr. (Fulus köplük sanda). Grekçe follus sözi haýwan hamyndan tikilen haltajygy aňladypdyr. Wizantiýada ownuk pullarynyň hasaby şol haltalaryň sany boýunça ýöredilipdir. Şeýlle haltajyklarda mis pullary saklanypdyr. Arap basybalýşlaryndan soň, bu termin araplara geçip, mis monetany aňladýan pul birligine öwrülipdir.

Teññe - moneta.

Bu termin Timuriler dinastiýasy döwründe XV asyrdan dirhem termininiň ýerine girizilipdir. Bu termin has gadymy bolup, dürli döwürlerde monetalary aňladypdyr. Käbir alymlaryň pikirine görä, teňňe ýa-da tenge termini antik döwriň danak ýa-da tanka terminlerinden gelip çykypdyr. Merkezi Aziýanyň Orta asyr numizmatikasynda teňňe termini ilkinji gezek XI asyrdan Gaznewiler döwletinde ulanylypdyr. Kümüş monetanyň ady (nominaly) hökmünde bu termin XV asyrdan Timuriler tarapyndan giriziip, soňra Hywa, Buhara, Kokont hanlyklarynda we Hindistanda XIX asyryň ahyrlaryna çenli ulanylypdyr.

4. Musulman monetalarynyň umumy häsiýetnamasy. Musulman tipli zikgäniň ornaşdyrylmagy bilen, ozakly monetalaryň ýüzündäki şekiller, suratlar ýazgy bilen çalşylýar. Şeýlelikde, monetalaryň ýüzünde köp ýazgy ýazmaga mümkinçilik döreýär. Monetalaryň örän gymmatly taryhy çeşmä öwrülýär. Ýokarda görkezilen ýazgylardan (senesi, zikgehanasy, ady we ş.m.) başga-da monetalaryň ýüzünde olaryň hili, hökümdarlaryň atlary, olaryň lakamlary, titullary, tagmalary, Gurhandan parçalar ýazylypdyr.

Monetalaryň hili päkize, surra roýç, hak, adyl, bah-bah ýaly sözler bilen görkezilipdir. Musulman zikgesinde hökümdarlaryň, Bagdat halyflarynyň atlary ýazylypdyr. Bagdat halyflarynyň atlary ähli musulmanlaryň dini ýobaşçysy hökmünde Arap halyfat döwleti synandan soň hem musulman döwletleriniň zikgesinde görkezilipdir. Olaryň atlary Bagdada hiç hili bakna bolmadyk Samanylar, Gaznawylar, Garahanylar, Seljuklar, Horezmşalar döwletleriniň monetalarynda hem görkezilipdir. Aýry-aýry musulman döwletleriniň hökümdarlary öz atlary bilen bir hatarda özläriniň titullaryny we hormaty lakamlaryny hem ýazylypdyrlar.

Hökümdarlaryň şahsy titullary: we ş.m.

Hormatly lakamlar:

Eger moneta bakna hökümdar tarapyndan zikgelenen bolsa, onda onuň sýuzereni, ýagny özünden ýokary duran hökümdaryň ady hem görkezilipdir. Mysal üçin, XII asyra degişli Garahanylaryň monetalarynda diýlip ýazylypdyr.

Tagmalar.

Musulman zikgesinde şahsy tagma örän azdyr. Köplenç umuman döwlet tagmalry gabat gelýär. Meselem:

- umumy Sejuk tagmasy.
- Garahanylar tagmasy.
- Džagataýlar.
- Timuriler we ş.m.

legendalar – moneta ýazgylary. Musulman zikgesinde ýazgynyň roly örän uludyr, çünki monetanyň iki tarapy hem ýazgydan doludyr. Musulman zikgesinde moneta ýazgylarynyň üsti bilen ol moneta we ony zikgelän döwlet barada örän köp gymmatly magumatlary almak mümkin.

Irki musulman monetalarynyň ýüz tarapynyň merkezinde adatça keleme -
- ýagny “Alladan başga Hudaý ýokdur, onuň taýy hem ýokdur.”

Käte kelemäniň -
diýen görnüşi ýazylýar. Bu görnüş tä XVIII asyra çenli dowam edipdir. Irki legendalaryň hataryna Gurhanyň 112 süresini hem goşmak bolar.
- “Alla birdir, Alla bakydyr, ol dogulmandyr we dogmandyr, onuň taýy ýokdur.”

Ondan başga-da monetanyň gyraňyna aýlanan aýlaw ýazgysynda:

Av-de monetanyň senesi, ady, zikgehananyň ady görkezilýär.

Rv-de adatça Gurhanyň IX süresiniň 33 şygary ýazylýar.

Meselem: -ol ýekedir; - ol ilkinjidir;
XIV-XVIII asyrlarda 4 çaryýarlaryň atlary ýazylypdyr.

- adalatly;
- anyklaýjy;
- iki şöhläniň atasy (Aý, Gün);
- saýanyp seçilen;

örän seýrek ýöne kähalatlarda 12 ymamynyň atlary-da ýazylypdyr (Şan döwletleriniň zikgesinde.)

- 1.Aly Abu Taryb ogly.
- 2.Hasan Aly ogly.
- 3.Hüseýn Alynyň 2-nji ogly.
- 4.Aly Hüseýn ogly.
- 5.Muhammet Aly ogly.
- 6.Jafar Muhammet ogly.
- 7.Musa Jafar ogly.
- 8.Aly Musa ogly.
- 9.Muhammet Aly Ryza ogly.
- 10.Aly Muhammet ogly.
- 11.Hasan Aly al-Laky ogly.
- 12.Mahdi (Mäti) Hasan al-Askar ogly.

Bulardan başga-da din bilen bagly bomadyk, öwüt beriji ýazgylar-da duş gelýär. Meselem:

- Adalat bolmasa dörediş bolmaz.
- Adalatlylyk we häkimýet-ekizeklerdir.
- Durmuş pursatdyr, ony peýdaly ulan.

Örän seýrek, ýöne käte goşgular-da gabat gelýär. (Nedir şa).

Şekil, surat – musulman monetalarynda örän seýrek duş gelýär. Ilkinji gezek Muhammet Horezmşanyň monetalarynda atlynyň, piliň şekilleri gabat gelýär. Şeýle monetalar Owganystanyň daglyk ýerlerinde ýerleşen Talikan, Belukan şäherlerinde zikgelenipdir.

Mongol dinastiýasy bolan Hulagularyň monetalarynda towşanyň şekili, XVIII-XIX asyrlarda Daşkentde, Merwde zikgelenen monetalarda towşanyň, piliň, toty guşunyň şekilleri duş gelýär.

**Tema 9: Arap halyfatlygynyň we Tahyrylar
dinastiýasynyň zikgeleri**

Meýilnama:

- 1. Arap halyfatynyň zikgesi.**
- 2. Abbasyalaryň zikgesi**
- 3. Tahyrylar dinastiýasynyň zikgesi**

1.Arap halyfatynyň zikgesi. Arap halyfatynyň zikgesi iki döwre bölünýär.

1)Arap döwletiniň ilkinji hökümdarlary- halyflary Abu Bekiriň, Omaryň, Osmanyň we Alynyň dolandyran döwürlerini (11-40 h. ýyly = 632-661ý.) öz içine alýar. Bu döwürde Arap döwletinde Sasanylaryň we Wizantiýanyň monetalarynyň nusgasynda zikgeläpdirler. Nusga hökmünde Sasany şasy Ýezdigerdiň we Hysrowyň monetalary alnypdyr. Hijri hasabynyň 18-nji ýylynda halyf Omar Ýezdigerdiň monetalarynyň nusgasynda we agramynda zikgelemek üçin buýruk çykarýar. Soňky halyflar (Osman, Aly) döwründe nusga edip Hysrowyň monetalary alnýar. Sasany monetalaryndan ýeke-täk aýratynlygy monetanyň gyrasynda arapça ýa-da diýen sözler ýerleşdirilipdir.

Çaryýarlaryň üçüsi halyf Osman Wizantiýa monetalarynyň nusgasynda we monetalary zikgeläpdir. Bu monetalaryň:

Av-de örboýuna duran Wizantiýa imperatorynyň şekili.

Rv-de uy möçberde m harpy. (m – millaresium = 40 numi.)

Soňabaka musulman ruhanylary we kanunçylary arap monetalarynyň ýüzünde yslama ters gelýän şekilleriň ýerleşdirilmegine, onda-da kapyr hasap edilýän Wizantiýa we Sasany imperatorlarynyň şekilleriniň zikgelenmegine garşy çykypdyrlar. Şoňa görä-de Halyfat döwletinde täze musulman tipli zikgä geçýärler.

2)Bu waka Omeýýadlar dinastiýasy döwründe (41 – 132 h.ý. = b.e. 661 – 750 ýý.) has takygy halyf Abd al-Mälik döwründe 74-nji hijri ýylynda bolup geçýär. Käbir alymlaryň (M.Masson) pikirine görä, muňa bahana hökmünde Abd al-Mäligiň Wizantiýa imperatory Ýustiniana ýazan haty alnypdyr.

Abd al-Mālik öz hatynda “Alla birdir, Alladan başga Hudaý ýokdur.” Diýmegini imperatordan talap edipdir. Histian dinine uýýan Ýustinian bu talaby ýerine ýetirmekden ýüz dönderipdir. Abd al-Mālik oňa jogap çäre hökmünde onuň şekilini monetalarda görkezmegi gadagan edipdir. Şeýlelikde Arap halyfatynda täze musulman tipli zikgä geçilipdir.

Pul birlikleri hökmünde öňden belleýşimiz ýaly dinar, dirhem, fels kabul edilipdir. Pul sistemasynyň esasy edilip kümüş, esasy pul birligi hökmünde dirhem kabul edilipdir.

dirhemiň agramy 4,25 gram edilip bellenipdir. Täze musulman tipinde zikgelenen ilkinji monetalary şeýle görnüşde bolupdyr:

Av-de 3 setirde ýerleşdirilen keleme ýazylypdyr.

Aýlaw ýazgysynda monetanyň ady, senesi we zikgelenen ýeri ýazylypdyr.

Rv-de Gurhanyň 112-nji süresi ýazylypdyr:

.....

Aýlaw ýazgysynda Gurhanyň IX süresiniň 33-nji şygary ýazylypdyr:

.....

Monetanyň ýüzüne ýazylan ýazgylaryň daşy bir ýa-da iki çyzyk bilen aýlanypdyr. Bu döwrüň monetalary üçin:.. - “Alladan kömek bolsa ýeňiş hemraňdyr”- diýen ýazgy hem häsiýetlidir. Omeýýadlar döwründe diňe we monetalary bolup, dinarlar diňe paýtagt Damaskda zikgelenipdir.

2.Abbasylaryň zikgesi. B.e. 750-nji ýylynda häkimýet başyna Abbasylar dinastiýasy geçýär (132 – 656 h.ý. = 750 – 1258 ýý.). Orta Aziýada Abbasylaryň häkimýeti b.e. 821-nji ýylyna çenli dowam edipdir. Abbasylaryň häkimýet başyna geçmegi bilen Hayfatyň paýtagty Damaskdan Bagdada göçüriýär. Şol wagtda Bagdat - diýlip atlandyrylypdyr.

Abbasyalaryň döwründe monetalaryň ýazgylaryna we ýazylyş usullaryna birnäçe üýtgeşiklik girizilipdir. Mysal üçin: monetalaryň ýüzündäki käbir harplar çözülp ýazylypdyr:

Av.

Rv.

Monetanyň Rv-de Gurhanyň 112 süresi kelemäniň dowamy bilen çalşyrylypdyr. Hijri hasabynyň 140-njy ýylyndan başlap moneta ýazgylarynda ýerli hökümdarlaryň atlary görkezilip başlanýar.

146-njy hijre ýylyndan başlap Halyfmaryň atlary ýazylyp başapdyr. Emma Halyflaryň öz monetalarynda olaryň şahsy atlary däl-de titullary ýazylypdyr.

Meselem :

- Musulmanlaryň hökümdary.
- Wekili
- Allanyň guly

Abbasyllaryň öz monetalary Orta Aziýa örän seýrek aralaşypdyr. Onuň ýerine ýerli hökümdarlaryň monetalary ullanylypdyr – Horezmde-Horezmşalarynyň, Horasanda Sasany-laryň, Sogdianada Buhar-hudatlaryň monetalary ulanylypdyr. Umumy döwlet zikgesiniň ornadylmagy bilen olar kem-kemden pul aýlanyşygyndan aýrylypdyr.

B.e. IX asyryndan başlap Merkezi häkimiýetiň gowşap başlamagy, Arap halyfatynyň dargap başlamagy bilen syýasy taýdan halyfata garaşly bolmadyk ýerli musulman dinastiýalary döräp başlaýar.

Merkezi Aziýanyň territoriýasynda Halyfata garaşly bolmadyk ilkinji musulman döwleti bu Tahyrylar döwletidir (821-873 ýý).

Tahyrylar dinastiýasynyň Halyfatdan bölünip aýrylmagy bilen Merkezi Aziýada ýene-de ýerli zikgelelr

başlanýar. Ýöne olaryň monetalary umumy musulman tipinde zikgelenipdir.

3. Tahyrylar dinastiýasynyň zikgesi. Tahyrylar döwleti barada gysgaça maglumat.

Tahyrylar dinastiýasyny esasandyryjy Tahyr ibn Huseýn Bagdat tagtynyň miras düşeri al-Mamunyň harby serkerdesi bolupdyr. IX asyryň başynda Mamun Horasanyň häkimi bolup Merwde ýaşapdyr.

Haçanda Bagdat Halyfy Harun ar-Reşit aradan çykanda özara göreş başlanypdyr. Emin kakasynyň ýanynda Bagdatda bolany üçin ony halyf diýip yglan edipdirler. Emma ol wagt Merwde bolan Mamun ol karar bilen ylalaşmaýar we olaryň arasynda ýaragly göreş başlanýar. Mamynyň harby serkerdesi höküminde Tahyr bu göreşde tapawutlanyp al-Mamunyň tagta çykmagyna uly kömek edipdir. Mamun Halyf höküminde Bagdada-imperiýanyň paýtagtyna giňden Tahyry öz ýany bilen alyp gidip, ony Bagdatyň komendanty (garawulbegi) hem-de ähli halyfat goşunlarynyň serkerdebaşysy edip belleýär.

Emma tiz wagtda ol Tahyryň täsiriniň çenden aşa artmagyn-dan heder edip ony Horasana häkim edip iberýär (821ý).

Halyfatyň iň uly welaýatlary bolan Horasanyň we Maweran-nahryň doly ygtyýarly hökümdary bolansoň tahyr özüni garaşsyz hökümdar diýip yglan edipdir.

Şeýlelikde 821 ýylda Haşyfata garaşly bolmadyk özbaşdak Tahyrylar dinastiýasy döräpdir (821-873 ýyllar).

Emma tiz wagda al-Mamunyň adamlary tarapyndan Tahyr zäherlenip öldürilýär. Onuň ýerine yzly-yzyna ogullary Talha we Abdylly geçipdir.

Täze dörän Tahyrylar döwletine Horezm, Horasan, Maweran-nahr ýaly uly oblastlar giripdir.

4. Tahyrylar dinastiýasynyň monetalary we olaryň görnüşleri.

Tahyrylar dinastiýasynyň zikgesi 2 basgançaga (etapa) bölünýär.

1) Etapa Tahyryň we onuň ogly Talhanyň zikgesi girýär. Tahyr bary-ýogy 1 ýyl hökümdarly edip moneta zikgeläpdir .

2) Etap Tahyryň ogly Abdyllanyň döwrüni öz içine alyp, onuň adyndan , we monetalary zikgelenipdir.

Tahyrylar dinastiýasynda zikgehanalar ýeterlik derejede köp bolmandyr.

Zikgäniň 1-etapynda monetalary Ispyhand, Sejistanda, Nişapur-da, Merwde, Hyratda, Samarkantda we Buharada zikgelenipdir. 2 etapda olaryň üstüne ýene-de Balh, Şaş we Horezm goşulypdyr.

Merwiň, Samarkandyň, Şaşıň zikgehanalary örän köp işläp, köp moneta goýberipdir. Buharanyň zikgehanasynda diňe moneta-lary zikgelenipdir.

Monetalaryň görnüşleri:

Tahyrylar döwletiniň monetalary umumy musulman tipinde zikgelenipdir.

Tahyr ibn Huseýn.

Merwde, 206 x.ý., d-21 mm., agramy-2,62 gr
Av-de Keleme 3 setirde.

Aýlaw ýazgyda:

Görüsimiz ýaly Bagdat halyfy Mamunyň ady monetada görke-zilmändir.

Tahyryň ogly Talha öz monetalarynda Bagdat Hayfynyň adyny görkezipdir, ýöne bu Halyfa baknalygy aňlatman onuň Bagdat halyfynyň ähli musulmanlaryň dini ýolbaşçylygyny ykrar edýändigini görkezýär.

, Samarkant, 209 x.ý.

Av. Keleme 3 setirde

Aýlaw ýazgydy:ýagny “Allanyň ady bilen bu dirhem Samarkanda 209 senede zikgelendi”.

Rv. Kelemäniň dowamy, Halyf Mamuny we öz ady.

- Muhammet resul Alla
- Al-Mamun Allanyň wekili
- Talha

Tahyrylar döwletiniň käbir raýonlaarynda-Horezmde, Buharada, Samarkantda, Ferganada,Şaşda we Hojentde pes gymmatly metallaryn garyntgasyndn zikgelenen “Gara dirhemler” hem ýöräpdir.

**Tema 10: Samanylar dinastiýasynyň zikgesi.
Gündogarda kümüş-pul krizisi.**

Meýilnama:

- 1. Samanylar döwleti barada gysgaça maglumat**
- 2. Samanylar döwletiniň zikgesi**
- 3. Samanylaryň monetalarynyň görnüşleri**
- 4. Gündogar ýurtlarynda kümüş-pul krizisi**

1. Samanylar döwleti barada gysgaça maglumat. Samanylar dinastiýasynyň nesilbaşysy Saman ýerli Horosan beglerinden bolup, ol hem al-Mamunyň halyf tagtyny eýelemegine uly kömek edipdir. Ol ýagşylygy üçin halyf Samanyň agtyklary bolan Ahmede, Ýahýa, Ylýasa, Nuha Mawerennahryň käbir oblastlaryny, şäherlerini mülk hökmünde peşgeş beripdir.

Ondan başga-da Nuh Samarkantyň, Ahmet Fergananyň, Ýahýa Şaşyň, Ylýas Balhyň häkimi edilip belenenipdir.

875-nji ýylda Tahyrlylar dinastiýasy synandan soň, Samanyň çowlugy Ahmediniň ogly Nasr ähli Mawerennahryň hökümdary edilip belenenipdir.

875-nji ýylda Tahyrlylar dinastiýasy synandan soň Samanyň çowlugy Ahmediniň ogly Nasr ähli Mawerennahryň hökümdary edilip belenenipdir. Nasr döwründe Samanylar dinastiýasy Halyf Mutamid tarapyndan resmi taýdan ykrar edilipdir. Nasrdan soň Ysmaýyl (Ahmediniň ogly) Samanylar döwletiniň çäklerini ep-esli giňeldipdir. Ol Talasy, Horosany, Demirgazyk Eýrany Samanylar döwletine birikdiripdir. Şeýlelik bilen X asyryň başynda Samanylar döwleti örän uly we güýçli döwlete öwürlipdir. Samanylar döwletiniň hökümdarlary özleriniň güýçliligine garamazdan, Bagdat halyflygy bilen oňat gatnaşykda bolupdyrlar. Halyfyň dini ýobaşçylygyny ykrar edip, oňa hatda az-kem salgyt hem töläpdirler. Samanylar döwletiniň paýtagty Buhara şäheri bolupdyr. Ysmaýyl döwründe paýtagt Samarkanda geçirilen-de bolsa, ol ölerden soň ýene Buhara göçürilipdir. Ysmaýylyň dolandyran döwri Samanylar döwletiniň iň güýçli döwri hasap edilýär. Ol döwürden Buharada, Samarkantda birnäçe gözəl

arhitektura ymaratlary saklanyp galypdyr. X asyryň ahyrynda Samanylar döwletiniň çarwa türk taýpalary Garahanylar hüjüme geçip, 992-nji ýylda Samanylaryň paýtagty Buharany eýeläpdirlir. Emma seljuklaryň kömegi bilen Samanylar Buharany gaýtaryp alypdyrlar. 999-njy ýylda Garahanylar Buharany ikinji gezek eýeläpdirlir.

Samanylaryň iň soňky hökümdary Ysmaýyl II Muntasir Garahanylara garşy göreşde 1005-nji ýylda Zemm şäheriniň eteginde gahrymanlarça heläk bolupdyr. Şeýlelikde, XI asyryň başynda Samanylar döwleti synypdyr.

Samany hökümdarlary:

204/819 – Ahmet I ibn Asad ibn Saman (Fergana häkimi).

250/864 – Nasr ibn Ahmet (ilki Samarkant häkimi).

279/892 – Ysmaýyl ibn Ahmet.

295/907 – Ahmet II ibn Ysmaýyl.

301/914 – Emir as-Said Nasr II.

331/943 – Emir al-Hamid Nuh I.

343/954 – Emir al-Muaýýad Abdalmälik I.

350/961 – Mansur I.

365/976 – Nuh II.

387/997 – Mansur II.

389/999 – Abdalmälik II.

390-395/1000-1005 – Ysmaýyl II al-Muntasyr.

Samanylar döwletiniň synmagy.

2.Samanylar döwletiniň zikgesi. Samanylar döwletiniň pul aýllanyşygy -dinarlar, -dirhemler, -felýeler we pes gymmatly “gara dirhemler” arkaly amala aşyrylypdyr. Samanylar döwletinde 2 hili zikge bolupdyr.

1.Umumydöwlet zikgesi.

2.İçerki bazar üçin niýetlenen ýerli zikgeler.

1) Umumy döwlet zikgesinde ýokary hilli dinarlar we dirhemler zikgelenipdir. Bu pul birlikleri içerki bazara örän seýrek düşüp, dinarlar haryt hökmünde ulanylypdyr.

dirhemler bolsa esasan daşarky halkara söwdasy üçin niýetlenipdir. Şoňa görä-de dirhemleri Samanylar döwletiniň territoriýasyndan däl-de, eýsem keseki ýurtlarda, aýratynam Ýewropa ýurtlarynda köp duş gelýär.

2) İçerki bazarda söwda esasan felsler we pes gymmatly metallaryň garyntgysyndan zikgelenen “gitrifi” diýlip atlandyrylan “gara dirhemler” arkaly amala aşyrylypdyr. “Gara dirhemler” aýry-aýry oblastlarda zikgelenip, dürli kurslar boýunça ýöräpdir.

X asyrdan Buhara gelip gören arap syýahatçysy we diplomaty ibn Fadlan şeýle ýazýar: “Men bu ýerde pes gymmatly metaldan zikgelenen dürli dirhemleri gördüm.

6 sany şeýle Samarkant dirhemi = 1 danaka deň,
40 sany şeýle Buhara dirhemi hem = 1 danak.”

Samanylar döwletiniň içerki pul aýlanyşygynda berk tertip-düzgün bolmandyr. Döwletiň özi ol dirhemlere dürli baha kesip, pul aýlanyşygyny çylşyrymlaşdyrypdyr. Şeýle şertlerde her bir raýon, oblast başga ýere äkidilmeginiň önüni almak üçin, öz monetalarynyň hilini peseldipdirler. Umumy döwlet zikgesinde dinaryň agramy = 4,14 gram; dirhemiň agramy = 3-3,76 gram; agramy 6 gram, d – 40 mm. ýetýän goşa dirhemlerde zikgelenipdir.

Samanylar döwletinde zikgehana örän köp bolup, olaryň sany 30-dan-da geçipdir. Ýöne olaryň köpüsi, mysal üçin, Badahşanyň, Balhyň, Amulyň, Ganiniň, Şaşyň, Hyradyň, Tunketiň, Termeziň, Hamadanyň, Kuwanyň zikgehanalary diňe-diňe wagtal-wagtal işläpdir. Diňe Buharanyň, Samarkantyň, Nişapurun zikgehanalary dyngysyz işläpdir.

3.Samanylaryň monetalarynyň görnüşleri. Nuh ibn Nasr.

dinar, Nişapur, 341-nji ýyl.

Keleme 3 setirde:

Aýlaw ýazgy:

2-nji ýa-da daşky aýlaw ýazgyda Gurhanyň 30 süresiniň 3,4 şygarlary, ýagny:.... Rv. Kelemäniň dowamy, Halyfyň we hökümdaryň atlary, ýagny:

- Muhammet.
- Resul Alla.
- Al-Mustakfi.
- Musulmanlaryň hökümdary.
- Nuh ibn Nasr.

we monetalarynda hem şular ýaly ýazgy, ýöne käwagtda monetada halyfyň ady görkezilmändir. Samany zikgesiniň monetalarynyň ýüzünde moneta belgileri (tagma) hem görkezilipdir. Olar iki topara bölünýär:

1)Harp belgileri

2)Nyşanlar

Bu nyşanlaryň manysy entek belli däl. Dirhemleriň hazynalary esasan Ýewropa ýurtlarynda tapylýar. Ol Samanylar döwletiniň Ýewropa ýurtlary bilen alyp baran söwda gatnaşyklarynyň netijesidir. Şeýle hazynalar Russiýanyň, Pribaltika ýurtlarynyň, Germaniýanyň hat-da Angliýanyň territoriýalarynda hem tapylýar. Ol kümüş monetalarynyň yzyna dolanyp gelmezligi, soňra XI-XII asyrlarda Gündogar musulman ýurtlarynda ýüz beren kümüş-pul krizisiniň sebäpleriniň biridir.

4.Gündogar ýurtlarynda kümüş-pul krizisi.

Gündogar musulman ýurtlarynda kümüş-pul krizisi XI asyryň başynda başlanyp, XII asyryň aýaklaryna çenli dowam edipdir. Bu krizis Gündogarda Kaşgardan başlap, Günbatarda Ispaniýa çenli ähli musulman ýurtlary öz içine alypdyr. Bu krizis musulman ýurtlary bilen ysnyşykly pul-haryt we söwda

aragatnaşykda bolan musulman däl ýurtlara-da öz täsirini ýetiripdir. Mysall üçin, musulman dinine uýýan Kawkaz ýurtlarynyň pul aýlanyşygynda hem duýulypdyr.

Krizis netijesinde ähli musulman ýurtlaryny öz içine alan kümüş moneta esaslanan bitewi pul sistemasy dargapdyr.

Şoňa görä-de her bir döwlet, her bir mülk bu krizisden çykmaq üçin özüçe ýol gözläp, başlapdyr. Ýöne krizisiň başlanmagy bilen ähli musulman ýurtlarynda kümüş monetanyň hili pese düşüpdür. Hatda halyfatyň paýtagty bolan Bagdatda hem ozalky doly agramly kümüş dirhemleri ýukajyk we kiçjik edilip zikgelenipdir. Krizisiň başlanmagy bilen dirhemler kümüşiň, misiň we gurşunyň garyntgysyndan zikgelenip, olarda kümüşiň mukdary 10-12 % geçmändir. Soňra XII asyrdan başlap krizisiň iň güýçlenen wagty ozalky dirhemleri arassa misden zikgelenip, kümüş moneta hökmünde pul aýlanyşygyňa goýberilipdir. Bu eýýäm hakyky pul däl-de, häzirki pul belgilerini ýadyňa salýar. Ziaridler, Akanidler, Merwaniler, Hasanylar, Şetdawiler ýaly käbir dinastiýalar kümüş pul krizisiniň başlanmagy bilen, dessine kümüş zikgäni bes edipdirler.

XI asyrdan, ýagny krizis başlanandan soňky dörän Mazýaditler, Monkaditler, Asadylar, Annazitler, Salyhylylar, Najihitler, Hamdaniler ýaly dinastiýalar hiç-hili moneta zikgelemändirler. Buweýhitler, Garahanylar, Buidler, Guritler, Ispan Omeýýadlary, Idrisiler, Abbasylylar, Aftasiler, Emiritler, Zununitler, Tajitler ýaly ulurak dinastiýalar kümüş, mis, galaýy, gurşun ýaly metallaryň garyntgysyndan moneta zikgelemeklerini dowam etdiripdirler. Seljuklar, Fatimitler, Assasinler, Morawitler, Gaznawylar, Horezmşalar ýaly syýasy we ykdysady taýdan has güýçli döwletler altyn walýuta geçýärler. Wagtal-wagtal bu döwletlerde arassa monetalary-da zikgelenipdir. Seljuklar, Gaznawylar, Horezmşalar altyn dinarlary bilen bir hatarda açyk sary reňkli kümüş bilen altynyň

garyntgysyndan zikgelenen elektr monetalary hem çykarypdyrlar.

Kümüş pul krizisiniň täsiri astynda çetki döwletleriň monetalary-da ulanylyp başlanýar. Meselem: Wizantiýa solidleri. Olar Merkezi Aziýada köp duş gelýär. Kümüş pul krizisi keseki ýurtlar bilen alnyp barlan halkara söwdasyna ullaňan otrisatel täsir etmändir. IX-X asyrlarda Ýewropa ýurtlary bilen ýola goýlan söwda öňküsi ýaly dowam edipdir. Ýöne indi ol söwda dirhemleri arkaly däl-de, alyş-çalyş görnüşinde amala aşyrylypdyr (W.W.Bartold).

Kümüş pul krizisiniň esasy sebäpleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1.Kümüş magdan kânleriniň gorunyň azalmagy we olary ulanmakdan gelýän peýdanyň kemelmegi. Şonuň netijesinde olary ulanmaklyk wagtlaýynça bes edilipdir.

2.Kümüşüň bar bolan gollary söwda netijesinde Ýewropa ýurtlaryna äkidilip, yzyna dolanyp gelmändir.

3.Bu döwür, ýagny XI-XII asyrlar hojalygyň ähli pudaklarynyň, medeniýetiň, ylmyň, sungatyň pajarlap ösen döwri bolupdyr. Şoňa baglylykda kümüşe we kümüşden ýasalan zatlara (bezeg şaý-sepleri, ýaraglar, gap-gaçlar we ş.m.) isleg-talap artypdyr. Bar bolan kümüş gollarynyň köp bölegi şol zatlary ýasamaklyga sarp edilipdir. Şu görkezilen sebäpleriň hemmesi bilelikde kümüş pul krizisiniň ýüze çykmagyna getiripdir.

Kümüş pul krizisi Orta Aziýany alanymyzda Garahanylar, Gaznawylar we Horezmşalar döwletleriniň dolandyran döwrüne gabat gelýär we ol döwletleriň pul hojalygyna öz täsirini ýetiripdir.

**Tema 11: Garahanylar we Horezmşalar-
Anuşteginliler döwletleriniň zikgesi.**

Meýilnama:

**1.Garahanylar döwletiniň zikgesi. Garahanylar
döwleti barada gysgajyk maglumat.**

2.Garahanylar dinastiýasynyň pul sistemasy we pullarynyň görnüşleri.

3.Horezmşalar döwletiniň zikgesi.

4.Horezmşalar döwletinde pul dolanyşygy.

1.Garahanylar döwletiniň zikgesi. Garahanylar döwleti barada gysgajyk maglumat.

X asyryň II ýarymynda takmynan 960-njy ýylda Bogra hanyň ýolbaşçylygyndaky Hytaýyň demigazyk-günbatarynda ýaşayan türk taýpalary yslam dinini kabul edipdirler. Bu türk taýpalarynyň yslamdan öňki durmuşy barada maglumat örän azdyr. Bu taýpalaryň “Garahanylar” ady şertlidir. Taýpa serdarlarynyň biri öz monetasynda “Gara-han” diýen ýazgyny ýerleşdiripdir. Onuň esasynda XIX asyr rus numizmatlary olary “Garahanylar” diýip atlandyrmagy teklipe edipdirler.

Başga bir taýpa serdary öz monetasynda “Ilek-han” diýip ýazypdyr. Onuň esasynda Günbatar numizmatlary dinastiýany “Ilekhanlar” diýmegi teklipe edipdirler. Şeýlelikde bu atlaryň ikisi-de bir dinastiýany aňladýar.

Garahanylaryň basybalyjylykly hereketi X asyryň aýaklarynda Gündogardan Günbatara tarap başlanypdyr. 996-njy ýyla çenli olar Samanylar döwletiniň gündogar bölegini basyp alypdyrlar. 999-njy ýylda Samanylar döwletiniň paýtagty Buharany ikinji gezek eýeläpdirler. 1005-nji ýylda Garahanylar Samanylar döwletiniň iň soňky patyşasy Ysmaýyl II Muntasiri Zemm şäheriň eteginde öldürip Samanylaryň soňuna ýetipdirler.

Garahanylaryň Günbatara tarap basybalyjylykly hereketi Balh şäheriniň eteginde Gaznawylaryň soltany Mahmud Gaznawy tarapyndan saklanypdyr. Şeýlelikde ozalky Samanylar döwletiniň territoriýasy täze döwrän iki döwletiň arasynda Garahanylaryň we Gaznawylaryň arasynda bölünipdir. Araçäk edilip Amyderýa bellenipdir. Garahanylar

döwletiniň ilkinji paýtagty Uzgent şäheri bolup, soňra Samarkanta göçürilipdir.

Garahanylar döwletiniň häsiýetli tarapy, ol güýçli merkezleşen döwlet bolmandyr. Ýokary esasy han olarda formal ýagdaýda bolup, esasy häkimýet ownuk taýpa-tire hanlarynyň elinde bolupdyr. Şoňa görä-de Garahanylar tiz wagtda, eýýäm XI asyryň 80-nji ýyllarynda öz syýasy garaşsyzlygyny ýitirip, Beýik Seljuklar döwletiniň golastyna düşýär (soltan Mälik şanyň gündogara ýörişi). Emma dinastiýa hökmünde olar XIII asyryň başlaryna çenli dowam edipdirler. XI asyryň soňky çäryeginde Garahanylar ilki Mälikşanyň, soňra Soltan Sanjaryň baknasy bolupdyrlar. Ýöne Seljuk soltanlary Garahanylar döwletini basyp alan bolsalar-da, olary dinastiýa hökmünde ýok etmändirler, öz zikgesini-de girizmändirler. Moneta öňküsi ýaly Garahanylaryň adyndan zikgelenipdir. Ýöne Garahany hökümdarlary öz monetalarynyň ýüz tarapynda (awers) Seljuk soltanlarynyň atlaryny görkezipdirler (baknalygyň nyşany).

2.Garahanylar dinastiýasynyň pul sistemasy we pullarynyň görnüşleri.

Garahanylar döwletiniň pul sistemasy hem başda kümüş moneta esaslanypdyr. Onda -dinar, -dirhem, -fels ýaly pul birlikleri kabul edilipdir. Emma XI asyryň II onýyllygyndan başlap, kümüş pul krizisiniň başlanmagy bilen dirhemleriniň hili erbetleşip başlaýar.

Kümüş pul krizisi döwründe Garahanylar döwletinde ilki billon dirhemleri (kümüş bilen misiň garyntgysy), soňra bolsa arassa mis dirhemleri ýöräpdir. Döwletiň günorta welaýatlary üçin bürünç monetalar zikgelenipdir. Wagtal-wagtal az mukdarda dinarlar hem zikgelenipdir. Ýöne olar söwdada uly rol oýnamandyrlar. Garahanylar döwletinde 30-dan gowrak zikgehana bolupdyr. Binketiň, Uzgendiň, Margiananyň, Ahsiketiň, Buharanyň, Samarkantyň zikgehanalary dyngysyz işläp, köp moneta zikgeläpdir.

Ilagyň, Şaşyň, Fergananyň, Hojendiň, Keşiň, Saginýanyň we Nişapuryň (diňe 1 ýyl) zikgehanalary wagtal-wagtal işledilipdir. Garahanylar zikgesiniň başynda kümüş pul krizisinden öň dirhemiň agramy 2,75 gramdan 3,6 grama çenli belenipdir. Soňra hili bozulyp ugrandan soň, olaryň agramy birneme artdyrylypdyr: 2,95 gramdan 3,7 grama çenli.

Æ – dirhemleriniň agramy 5,95 gramdan 6,75 grama çenli edilip belenipdir (d-22-25mm).

Br.- бүрүнч dirhemleriň agramy 5 gramdan 12 grama çenli belenipdir.

Garahany hökümdarlarynyň titullary örän dabaraly bolupdyr. Meselem: Tafgaç-han Ybraýym.

- “Döwletiň diregi, jemagatyň täji, Allanyň wekiliniň gyljy.”

- “Gündogaryň we Hytaýyň hökümdary, adalatly berkidiji Tafgaç han Ybraýym.”

Şems al-Mülk.

- “Gündogaryň we Hytaýyň soltany, adalatly patyşa, hakykaty we dini goraýjy, Allanyň kömekçisi Şems al-Mülk.”

Garahanylar döwletiniň monetalarynyň görnüşleri.

Æ, fels, Fergana, 388 h.ý. (998 ý.).

Av. Rv.

Æ, fels, Şaş, 395 h.ý. (1004 ý.).

Av. Rv.

Garahanylaryň giçki monetalarynda ýarym aýyň şekili örän giň ulanyldy.

Av. Rv.

Moneta jäheginiň görnüşleri (kartuş).

Moneta belgileri.

Bu belgi soňra Timurilere geçipdir.

Kümüş pul krizisine çenli, ýagny XI asyryň başynda zikgelenen ýokary hilli dirhemlerini Orsýetde, Pribaltika ýurtlarynda we Günbatar Ýewropada köp duş gelýär.

3.Horezmşalar döwletiniň zikgesi.

Anuşeginiler dinastiýasy barasynda gysgajyk maglumat. Horezmde Anuşeginiler dinastiýasynyň nesilbaşysy Seljuk emiri Bilge-Teginiň guly türki taýpalaryndan bolan Anuş-Tegin bolupdyr. Ol özüniň batyrlygy, edermenligi üçin soltan Mälikşa döwründe ýokary köşk emeldarlarynyň hataryna goşulmagy başarypdyr. Soňra ol soltan Mälikşa tarapyndan Horezme häkim edilip belenipdir. Anuşeginiler dinastiýasyny esaslandyryjy hakykatda onuň ogly Kut ed-din Muhammet I hasaplanýar. Ol 1097-nji ýylda “horezmşa” tituly bilen soltan Berkiýaruk tarapyndan Horezmiň häkimi edilip belenýär.

1128-nji ýylda Muhammet I ölendenden soň, onuň ogly Atsyz (1128-1156) Soltan Sanjar tarapyndan Horezmiň häkimi edilip belenýär. Horezmşa örän mekir we tutanýerli şahs bolup, Horezmiň garaşsyzlygyny gazanmakda köp işler edipdir. Ol tä ömrüniň ahryna çenli seljuklaryň baknasy hasap edilse-de, bütin ömrüni soltan Sanjara garşy söweşlerde we diplomatiki göreşlerde geçiripdir.

1157-nji ýylda soltan Sanjar ölendenden soň, Beýik Seljuklar döwleti dargap, Horezmiň ähmiýeti güýçlenýär. Atsyzýň tagtyny eýelän onuň uly ogly II-Arslan (1156-1172) Horezm döwletiniň çäklerini has-da giňeldip, oňa günortagünbatar Türkmenistanyň hem köp ýerlerini goşýar. Emma Horezmşalar döwleti özüniň in ýokary derejesine II-Arslanyň ogly soltan Tekeş döwründe (1172-1200) ýetipdir. Orta Aziýanyň köp ýerleri Horezmşalar döwletine birleşdirilipdir. Tekeşiň basybalyjylykly syýasatyny onuň ogly Muhammet şa II dowam etdiripdir (1200-1220). Harby ýörişlerde gazanan üstünlikleri üçin ony “ikinji Aleksandr”, “ikinji Sanjar” diýip atlandyrypdyrlar. Onuň Ürgençdäki (häzir Köneürgenç) ajaýyp köşgünde 27 sany basylyp alnan hökümdarlaryň girewine alnan

ogullary saklanypdyr. Orta Aziýada öz häkimýetini kemsiz berkidenden soň Muhammet II Orta Aziýanyň çäklerinden çykyp, hat-da Bagdat halyfyna-da garşy göreşe girişipdir.

Emma Horezmşalar döwletiniň içerki ýagdaýy berk bolmandyr. Ýurduň içindäki dürli güýçleriň, aýratyn hem ruhanylara garşy Muhammediň hereketleri ýurduň içinde agzalalyklar döredipdir. Şoňa görä-de 1219-njy ýylda Çingiz hanyň goşunlary Horezmşalar döwletine hüjüme geçenlerinde, ol ýurduň içinde goldaw tapman, 1220-nji ýylda mongollardan gaçyp, Kaspi deňziniň bir adasynda aradan çykypdyr. Horezmşalar döwleti mongollar tarapyndan basylyp alnypdyr.

4.Horezmşalar döwletinde pul dolanyşygy.

Horezmşalar döwletiniň pul dolanyşygy hem umumy musulman tradisiýalary esasynda guralypdyr. Pul aýlanyşygynda altyn dinarlary, kümüş dirhemleri we mis felsleri bolupdyr. Emma kümüş pul krizisi entek dowam edýändigini sebäpli, kümüş monetalary örän seýrek goýberilipdir.

Daşarky söwdada esasan altyn dinarlar ulanylypdyr. İçerki söwda elektr dinarlary, “gara dirhemleri” we mis felsler arkaly amala aşyrylypdyr.

Monetalaryň daşky görnüşleri Horezmşalar döwründe kän üýtgedilmändir. Beýleki musulman döwletlerinde bolşy ýaly, monetanyň Av-de kufa poçerkinde musulmançylygyň nyşany – keleme, aýlaw ýazgysynda monetanyň ady, senesi, zikgelenen ýeri görkezilipdir.

Arka tarapynda (Rv) – kelemäniň dowamy we hökümdarlaryň atlary, Gurhandan süre ýazylypdyr.

Horezmşalar döwletinde içerki bazaryň ownuk söwdasynda ulanmak üçin, aýry-aýry oblastlarda ownuk mis şaýy pullary-da zikgeläpdirler. Bu şaýy pullaryň aýratynlygy – köp asyrylyk musulman zikgesinde ilkinji gezek janly-jandarlaryň şekilleri ýerleşdirilipdir. Olaryň arasynda atyň, eli naýzaly, gylyçly, aýpaltaly atlynyň, käte bolsa, piliň şekili ýerleşdirilipdir.

Şeýle monetalaryň arka tarapynda Horezmşasy Muhammediň we onuň atasy Tekeşiň atlary we titullary ýerleşdirilipdir. Meselem:

- “Beýik soltan Ala ad-dünýä we ed-din Muhammet soltan Tekeşiň ogly.”

Näme üçin Muhammet Horezmşanyň monetalarynda janly-jandarlaryň, adamlaryň şekilleri gabat gelýär?

Munuň sebäbini monetalaryň zikgelenen ýeriniň ýerli däplerinden gözlemek gerek. Bu monetalary Belukan, Girzuan, Talekan şäherlerinde, ýagny daglyk Gur welaýatynda zikgelenipdir. Orta asyr ýazgy çeşmeleriniň maglumatlaryna görä, entek X asyrdan Gur ilatynyň köpüsi köp hudaýlylygy ündäpdir. XI asyrdan bu ýurdy Gaznawylar basyp alanda bolsa, ýerli dinastiýany we onuň döp-dessurlaryny saklapdyrlar. Şeýle ýagdaý Seljuklar döwründe hem dowam edipdir.

XIII asyryň başynda (1215 ý.) Gur Horezmşasy Muhammede boýun egip, onuň raýatlygyna geçipdir. Horezmşasy Muhammet bolsa, Guruň ýerli döp-dessurlaryna eýerip, köne tradisiýalar boýunça moneta zikgelemäge rugsat beripdir.

Horezmşalary dinastiýasynyň monetalarynyň görnüşleri.

Soltan Tekeş, dinar. Tekeş (1172-1200).

Av. Tegelek çyzygyň içinde kufa ýazgysynda keleme we Bagdat halyfy An-Nasyryň ady.

Ýokarsynda:

Rv. Tegelek çyzygynyň içinde kufa ýazgysynda:

-İň beýik soltan.

-Ala ad-dünýä we ed-din.

-Abul Muzafar Tekeş.

-Horezmşanyň ogly.

2. Æ. Fels, agramy – 2,28 gram.

Av. Nokatlardan düzülen tegelegiň içinde kufa ýazgysynda.

Aýlaw ýazgysy ýok.

Rv. Nokatlardan düzülen tegelegiň içinde kufa ýazgysynda - - “Tekeş”.

3. Æ. Fels.

Av. Ikigat çzykdan düzülen tegelegiň içinde kufa ýazgysynda - - Al-Soltan.

Rv. Ikigat çzykly tegelegiň içinde, kufa ýazgysynda.
-İň beýik.
-Tekeş.

4. Æ. Fels.

Av. Çzykdan tegelegiň içinde kufa ýazgysynda:

-Soltan.

-İň beýik.

-Tekeş.

Rv. Üstli-üstüne goýlan ik kwadratdan düzülen 8 burçluguň içinde - - An-Nasr (Halyfyň ady).

Abul Muzafar Muhammet (1200-1220).

5. Æ. Fels.

Av. Eli naýzaly atly esgeriň şekili. Şekiliň üstünde -
- Talikan.

Rv. Çzyk tegelegiň içinde hili erbet kufa ýazgysynda.

-Talikan.

-Soltan.

-İň beýik Muhammet.

-Tekeşiň ogly.

6. Æ. Fels.

Av. Tegelegiň içinde eli aýpaltaly atly esgeriň şekili.

Rv. Öňki monetanyňky ýaly ýazgy.

7. Æ. Fels.

Av. Nokatlardan düzülen tegelegiň içinde piliň şekili (çepe tarap).

Rv. Öňki monetalaryňky ýaly ýazgy.

Tema 12:Beýik Seljuklar döwletiniň zikgesi.

Meýilnama:

-
- 1.Beýik Seljuklar döwleti barasynda gysgaça taryhy maglumat.**
 - 2.Beýik Seljuklar döwletinde zikgäniň başlanmagy.**
 - 3.Seljuklar döwletiniň umumydöwlet zikgesiniň görnüşleri**

1.Beýik Seljuklar döwleti barasynda gysgaça taryhy maglumat.

Seljuk taýpalary ilki Syrderýanyň aşak akymynda ýaşap, X asyryň aýaklarynda Mawerennahra geçip Nurat daglarynyň töwereklerinde ýerleşipdirler. Şol wagt seljuk taýpalaryna Seljugyň agtyklary doganlar Muhammet Togrubeg we Dawut Çagrybeg ýolbaşçylyk edipdirler. Mawerennahryň Garahanylaryň golastyna düşmegi seljuklaryň ýagdaýyny kynlaşdyrypdyr. Netijede XI asyryň 20-nji ýyllarynda seljuklar Mawerennahrdan göçmäge mejbur bolupdyrlar. Seljuk ýolbaşçylary Amyderýadan geçip, Horasanda ýerleşmäge Gaznewi saltany Mahmut Gaznewä ýüz tutupdyrlar.

Mahmut Gaznewi Demirgazyk Horasanda, ýagny Abiwerd bilen Sarahs aralygynda ýerleşmäge rugsat beripdir.

Emma tiz wagtda Horasandaky gaznewi emeldarlarynyň açgözlügi netijesinde seljuklar bilen gaznewi hökümetiniň arasy bozulypdyr. 1035-nji ýylda Gaznewi saltany Masud Seljuklara garşy uly goşun iberipdir. Ol goşun ýenlenden soň gaznewiler Nusaýy, Ferawy we Dehistany seljuklara bermäge mejbur bolupdyrlar. Soňra seljuklar Merwi we Nişapury basyp alypdyrlar. Bu waka 1038-nji ýylda bolup geçipdir. Şoňa görä-de 1038-nji ýyl Seljuklar döwletiniň başlangyjy hasaplanýar.

1040-njy ýylyň başynda soltan Masud ägirt uly goşun bilen seljuklara garşy aýgytly ýörişe başlapdyr. 1040-njy ýylyň maý aýynda Merwiň ýakynyndaky Dandanakan galasynyň eteginde bir günlük söweşde soltan Masudyň ägirt uly goşuny seljuklar tarapyndan çym-pytrak edilipdir (häzirki Daşrabat). Gaznewi saltany zordan gaçyp gutulypdyr.

Dandanakan söweşinden soň Horasan doly Seljuklaryň eline geçipdir. Togrulbeg soltan diýlip ygylan edilip, Nişapurda tagta çykypdyr. Çagrybeg Merwe iberilipdir.

Seljuklar Horasany eýelemek bilen çäklenmändirler. Togrulbegiň we onuň daýysy Ybraýym Ýynalyň ýolbaşçylygynda seljuk goşunlary Günbatara tarap okgunly hereket edip, 1040-1050-nji ýyllar aralygynda Eýranyň esasy merkezleri bolan Reýi, Ysfyhany, Hamadany, Kermany, Farsy we Hyrady eýeläpdirler. Reý şäheri Seljuk döwletiniň wagtlaýyn paýtagty edilipdir.

Dawut Çagrybeg - “Gündogaryň hökümdary” hökmünde Horezmi eýeläpdir. 1055-nji ýylda Togrulbegiň goşunlary Bagdady eýeläp, Buitler dinastiýasyny ýok edýär. Bagdat basylyp alnandan soň Günbatara tarap ýol açylypdyr. Tiz wagtda Seljuklar döwletine Mesopotamiýa, Wizantiýanyň Ermenistandaky, Kiçi Aziýadaky mülkleri birikdirilipdir.

Şeýlelikde ilkinji seljuk soltany Togrulbeg döwründe (1038-1063) Seljuklar döwletiniň çäkleri Amyderýadan Ýewfrat derýasyna çenli ýerleri öz içine alypdyr. Seljuklar döwletiniň çäklerini giňeltmek Togrulbegiň mirasdüşeri Alp-Arslan (1063-1072) we onuň ogly Mälikşa döwründe hem (1072-1092) dowam etdirilipdir. Şu iki soltanyň dolandyran döwri (20 ýyl) Seljuklar döwletiniň iň güýçli döwri hasap edilýär. Bu döwürde imperiýanyň çäkleri Gündogarda Kaşgardan başlap, Günbatarda Mermer we Ortaýer deňizlerine çenli, Demirgazykda Kawkaz daglaryndan we Aral deňzinden başlap, Günortada Pars aýlagyna çenli ýerleri öz içine alypdyr. Alynky we Merkezi Aziýada Seljuklaryň garşysyna çykyp biljek hiç-hili daşky syýasy we harby güýç bolmandyr. Yöne welin imperiýanyň içinde aýry-aýry ýurtlara hökümdar edilip bellenen seljuk şazadalarynyň, han-begleriniň arasynda agzybirlik bolmandyr. Olarda merkezi häkimýetden bölünip aýrylyp garaşsyz bolmak meýli hemişe bolupdyr. Mysal üçin: özboluşly Kerman soltanlygy (1041-1187) Togrulbeg döwründe Rum ýa-da Kiçi Aziýa seljuk soltanlygy Alp-Arslan döwründe (1077-1307) döräpdir.

Soltan Mälikşanyň aradan çykmagy (1092) bilen Seljuklar imperiýasynda tagt ugrunda özara göreşler başlanýar. Beýik Seljuklar dinastiýasynyň iň soňky soltany Sanjar döwründe (1118-1157) imperiýa iki bölege, ýagny – Gündogar we Günbatar böleklere bölünýär. Gündogar böleginde soltan Sanjaryň ýolbaşçylygynda Gündogar Seljuk soltanlygy döredilip oňa Gündogar Eýran, Sistan, Horasan, Horezm, Mawerennahr giripdir. Günbatar böleginde bolsa biri-birine bagly bolmadyk Kerman (1041-1187), Siriýa (), Rum (1077-1307), Yrak (1118-1194) Seljuk döwletleri (mülkleri) döräpdir. Olaryň hersiniň özbaşdak zikgesi we pul dolanyşygy bolupdyr.

2.Beýik Seljuklar döwletinde zikgäniň başlanmagy.

Beýik Seljuklar döwletinde zikgäniň başlanýşy barasynda taryhy ýazgy çeşmelerinde anyk maglumt ýokdur. Görnükli gündogarşynas alymy W.W.Bartold, Orta asyr taryhçysy Ibn al-Asiriň işlerine salgylanyp Seljuklar döwletinde zikge Çagrybegiň adyndan Merwde 1037-nji ýylda, Togrulbegiň adyndan Nişapurda 1038-nji ýylda başlanypdyr diýip ýazýar, başgaça aýdamyzda entek Dandanakan söweşinden öň başlanypdyr. Şeýle monetalar ýakyn wagtlara çenli belli däl. Häzir olaryň Samarkant muzeýinde bardygy 1990-njy ýylda anyklandy. Öňki belli numizmatik maglumatlara görä, Togrulbegiň adyndan zikge Nişapurda 433 h.ý. (1041) ýylda başlanypdyr.

Ol monetanyň ýazgysyny doly getireliň:

. Togrulbeg, Nişapur, 433 (1041) ý., d-22,8 mm., agramy 3,35 gram.

Av. Keleme 3 setirde: ,
ýokarsynda - - adyl.

Aýlaw ýazgyda:

- “Allanyň ady bilen şu dinar
Nişapurda 433-nji ýylda zikgelendi.”

Rv.

- “Muhammet Allanyň wekili, Al-Kaim biamrillah, şöhratly emir Togrulbeg.”

Aýlaw ýazgyda – Gurhanyň IX süresiniň 33-nji şygary.

Beýleki şäherlerde zikge olaryň döwletiniň düzümine girmegi bilen başlanypdyr. Mysal üçin: Seljuklar zikgesi:

Nişapurda – 1041-nji ýylda.

Reýde – 1043-nji ýylda.

Hyratda – 1043-nji ýylda.

Ysfyhand – 1048-nji ýylda.

Kummda – 1053-nji ýylda.

Hamadanda – 1055-nji ýylda.

Ahwazda – 1056-njy ýylda.

Bagdatda – 1056-njy ýylda.

Basrada – 1057-nji ýylda başlanypdyr.

Beýik Seljuklar döwletinde zikge umumy musulman zikge däpleri esasynda amala aşyrylypdyr. Seljuklar döwletinde zikgäniň başlanmagy kümüş pul krizisiniň wagtyna gabat gelýär. Şoňa görä-de azda-kände kümüş dirhemleriniň hem wagtal-wagtal zikgelenendigine garamazdan esasy pul birligi hökmünde dinar kabul edilipdir. Başgaça aýdanymyzda altyn monetanyň pul aýlanyşygynda roly örän uly bolupdyr.

Seljuklar döwletiniň pul aýlanyşygynda Gaznewileriň monetalary-da ýöräpdir. Oňa mysal edip Talhatanbaba pul hazynasyny görkezmek bolar. Hili boýunça seljuklaryň monetalary ýokary ösen döwletleriň monetalaryndan kem bolmandyr.

3.Seljuklar döwletiniň umumydöwlet zikgesiniň görnüşleri.

Ruky ed-din Togrulbeg Abu Talib (1038-1063).

1. . Dinar, Nişapur, 437 (1045-1046), d-25,2. agramy 3,58 gram.

Av.

Aýlaw ýazgyda –

Rv. Kufa poçerkinde

Aýlaw ýazgyda – Gurhanyň IX süresiniň 33-nji şygary.

2. . Dirhem, Nişapur, 440 h.ý.

Av. Kufa poçerkinde.

Rv. Kufa poçerkinde.

Aýlaw ýazgyda – Gurhanyň IX süresiniň 33-nji şygary.

Alp-Arslan Muhammet (1063-1072).

. Dinar.

Av. Kufa poçerkinde.

Aýlaw ýazgysynda – moneta barada maglumat.

Rv. Kufa poçerkinde.

Aýlaw ýazgyda – Gurhanyň IX süresiniň 33-nji şygary.

Mälikşa (1072-1092).

. Dinar, Balh, 478 (1086/1087), d-23,7. agramy 4,7 gram.

Av. Kufa poçerkinde.

Aýlaw ýazgysynda - Gurhanyň IX süresiniň 33-nji şygary.

Nasr ad-din Mahmut (1092-1094).

. Dinar, Ysfyhan, 486 (1093), d-25,1. agramy 3,67 gram.

Av. Kufa poçerkinde.

Aýlaw ýazgysynda – moneta barada maglumat.

Rv. Kufa ýazgysynda.

Aýlaw ýazgysynda - Gurhanyň IX süresiniň 33-nji şygary.

Ruky ad-din Abu-l Muzafar Berkiýaruk (1094-1104).

. Dinar, Dere, 486 (1094), d-24,2. agramy 3,34 gram.

Av. Kufa ýazgysynda.

Aýlaw ýazgyda – moneta barada maglumat.

Rv. Kufa ýazgysynda.

Aýlaw ýazgysynda - Gurhanyň IX süresiniň 33-nji şygary.

Giýas ad-din Abu Şuja Muhammet (1105-1118).

. Dinar, Kasan, 492 (1098), d-21,3. agramy 2,44 gram.

Av. Kufa poçerkinde.

Aýlaw ýazgyda – moneta barada maglumat.

Rv. Kufa ýazgysynda.

Aýlaw ýazgysynda - Gurhanyň IX süresiniň 33-nji şygary.

Bu dinar 1098-nji ýylda doganlar arasyndaky özara göreş döwründe zikgelenipdir. Bilşimiz ýaly 1094-1104-nji ýyllar aralygynda resmi taýdan Berkiýaruk soltan bolupdyr. Emma bu moneta Muhammediň adyndan zikgelenip, ol hem “beýik soltan” diýip atlandyrylýar.

Bu hadysa Seljuklar döwletinde gysga wagt bolsa-da, iki häkimýetligiň bolandygyny görkezýär. Muhammet resmi taýdan Berkiýaruk aradan çykandan soň, 1105-nji ýylda “soltan” diýlip yglan edilýär.

Görşümüz ýaly soltan Sanjara çenli Togrulbeg tarapyndan girizilen umumy musulman döplerine eýerip zikgelenipdir. Soltan Sanjar döwründe monetalaryň, aýratyn-da mis monetalaryň görnüşlerine üýtgeşiklik girizilipdir.

Abu-l Haris Sanjar (1118-1157).

1.Æ. Dirhem, zikgelenen ýeri we senesi belli däl.

Av. Kufa ýazgysynda.

Rv. Kufa

ýazgysynda.

Aýlaw ýazgy saklanmandyr.

Aýlaw ýazgyda-

Gurhanyň IX süre-

siniň 33-nji şygary.

2.Æ. Moneta barada hiç zat ýazylmandyr.

Av. Nokatlardan düzülen tegelegiň içinde 6 burçly ýyldyz. Ýyldyzyň ortasynda- -“Al-Soltan”.

Rv. hem Av. ýaly.

3.Æ. Moneta barada ýazgy ýok.

Av. Nokatlardan düzülen tegelegiň içinde 6 burçly ýyldyz. Ýyldyzyň ortasynda- -“Al-Soltan” diýen ýazgy.

Ýyldyzyň burçlarynyň

arasynda 3 nokat.

Rv. hem Av. ýaly, emma ýyldyzyň ortasynda

- “İň beýik” diýen ýazgy.

4.Æ. Moneta barada ýazgy ýok.

Av. Nokatlardan düzülen tegelekde 6 burçly ýyldyz.

Ýyldyzyň

Ortasynda kufa ýazgysynda

- “İň beýik”

diýen ýazgy.

Rv. hem Av. ýaly.

Görşümüz ýaly soltan Sanjaryň monetalarynyň görnüşleri örän kyn. Onuň häsiýetli tarapy ýazgylarynyň azlygydyr.

Soltan Sanjar öz döwriňiň iň görnükli şahsy bolupdyr. Ony döwürdeşleri “Isgender Sani” – “Ikinji Aleksandr” diýip atlandyrypdyrlar. Şeýle uly şöhratdan peýdalanandygy üçin, ol öz monetalarynda öz adyny görkezmän, diňe “soltan”, “iň beýik soltan” ýa-da “iň beýik” diýen titullaryny (lakamlaryny) ýazmak bilen çäklenipdir. Çünki şeýle lakamlaryň diňe soltan Sanjara degişlidigini hemmeler bilipdir.

Seljuklar imperiýasynyň döwri Gündogar musulman ýurtlarynda bolup geçen kümüş pul krizisiniň döwriňe gabat gelýär. Şoňa görä-de XI asyryň II ýarymyndan başlap, Seljuklar döwletiniň zikgesi şol krizis bilen gös-göni baglylykda amala aşyrylypdyr.

Seljuklar döwletinde şu aşakdaky pul birlikleri bolupdyr.

Dinar: 1) arassa altyndan ().

2) elektr (altyn bilen kümüşüň garyntgysyndan ().

3) XII asyrdan kümüşden ().

Dirhem: 1) arassa kümüşden (az mukdarda).

2) kümüş bilen misiň garyntgysyndan.

3) XII asyrdan misden (Æ).

Fels – misden, ýöne mis dirhemine garanda, has kiçijik.

Akça – misden ownuk şaýy puly.

Jemläp aýtsak, Seljuklar döwletiniň pul hojalygy öz ösüşinde birnäçe etapy geçipdir.

Birinji etap: Kümüş pul krizisiniň täsiri astynda Seljuklar döwletiniň pul sistemasy ilki başdan altyn walýuta – dinara esaslanypdyr. Altyn monetalar diňe baş hökümdaryň – soltanyň adyndan zikgelenipdir. Az mukdarda arassa kümüş dirhemleri hem zikgelenipdir.

Ikinji etap (1063-1092): Seljuklar döwletinde elektr dinarlary köp mukdarda pul aýlanyşygyna goýberilipdir. Olar aýratynda imperiýanyň Gündogar böleginde zikgelenipdir (Merw, Sarahs, Merwarrud, Hyrat, Nişapur). Elektr dinarlarynyň zikgelenmegi bilen altyn haryda öwrülip, pul aýlanyşygynda onuň roly pese gaçypdyr. Altyn monetalary ýokary häkimýetiň nyşany bolmagyny bes edipdir. Ony bakna hökümdarlar-da, şazadalar-da zikgeläpdir.

Üçünji etap (1092-1118): Mälikşa ölendenden soň başlanan tagt ugrundaky göreşler Seljuklar döwletini gowşadypdyr. Soltan tagtyna dawagärler öz güýçlerini görkezmek üçin, köp mukdarda altyn monetalary zikgeläpdir. Netijede, pul aýlanyşygynda altyn monetanyň roly ýene-de artypdyr. Elektr dinarlary zikgelemek bes edilipdir. Pul aýlanyşygynda dürli derejedäki hökümdarlar tarapyndan goýberlen agramy boýunça dürli-dürli bolan monetalar bolupdyr.

Dördünji etap (1118-1157): Seljuklar imperiýasy 2 bölege: Gündogar we Günbatar soltanlyklara bölünýär. Günbatar böleginiň öz pul sistemasy bolupdyr. Imperiýanyň Gündogar böleginde XII asyryň 30-njy ýyllarynda soltan Sanjar tarapyndan pul reformasy geçirilipdir. Reforma boýunça ozalky elektr dinarlarynyň ýerine kümüş dinarlary girizilipdir.

Billon dirhemleri mis dirhemleri bilen çalşyrylypdyr.

Täze girizilen dinarlar we dirhemler ozalky elektr dinarlarynyň we billon dirhemleriniň kursy boýunça ýöredilipdir.

Beýik Seljuklar döwletiniň zikgehanalary Merw, Sarahs, Merwerrud, Samarkant, Nişapur, Hyrat, Balh, Reý, Hamadan, Ysfyhan, Dere, Kumm, Ahwaz, Basra, Bagdat şäherlerinde ýerleşipdir.

Tema 13: Mongol agalygy döwründe Orta Aziýada pul dolanyşygy. Timuriler dinastiýasynyň zikgesi

Meýilnama:

- 1. XIII-XIV asyrlarda Orta Aziýanyň syýasy ýagdaýy barada gysgajyk maglumat**
- 2. Timurileriň monetalarynyň görnüşleri.**

1. XIII-XIV asyrlarda Orta Aziýanyň syýasy ýagdaýy barada gysgajyk maglumat.

1219-njy ýylyň Çingiz - hanyň ýolbaşçylygyndaky mongol goşunlarynyň Orta Aziýa ýörişi başlanýar. Bu waka tiz wagtda öwgüli Horezmşalar imperiýasynyň içinde agzybirligiň ýokdugyny, has erbedi-de döwlet emeldarlarynyň ýerli han-begleriň, hatda dinastiýanyň agzalarynyň arasynda-da soltanyň goldawynyň ýokdugyny görkezdi. Bu ýagdaýdan Çingiz-han örän ýerlikli peýdalanyndyr. Mongollar 1220-nji ýylyň tomsuna çenli eýýäm Maweranahry doly basyp alyp Horosana we Horezme süsňäp giripdirler. Çingiz-hanyň ogullary Juçiniň we Jagataýyň ýolbaşçylygyndaky mongol goşunlary Ürgenji eýeläp Horasana hüjüme geçipdirler.

Tulýyň goşunlary Sarahsy, Abiwerdi eýeläp Merwi we Nusaýy talapdyrlar.

Türkmen taýpalarynyň bir bölegi Alynky we Kiçi Aziýa tarap, bir bölegi bolsa Hindistana, Pakistana, köp bölegi bolsa Garaguma, Çetýurta, Mangyşlaga tarap gidipdirler. Orta Aziýanyň medeniýet derejesi örän pes bolan mongol çarwa taýpalary tarapyndan basylyp alynmagy bu ýerde ýaşan halklaryň ykdysadyýetini yza serpikdiripdir. Şäherler ýumrulyp oňat hasylly, gülläp ösen oazisler öri meýdanlaryna öwrülipdirler.

1227 ýylda Çingiz han aradan çykandan soň onuň ýarag güýji bilen döredilen ägirt uly imperiýasy bir näçe (ulus) bölünýär. Mowerenahr we Horezmiň bir bölegi (Amydrýanyň sag kenary) Jagataý ulusyna, Horezmiň esasy ýerleri şol sanda Demirgazyk Türkmenistan Žuçi ulusyna (soňra Altyn Orda), Günorta we Günbatar Türkmenistan hulagular ulusyna (soňra bu ýerde Hulagula ýa-da ilhanlar döwleti döredilýär) giripdirler.

Çarwa mongol han begleriniň talaňçylykly syýasaty orta Aziýa halklaryna düýp – göter weýrançylyga getirýär. Şoňa

görüde XIII asyryň aýaklarynda XIV asyryň başlarynda mongol döwletliginde bir näçe sosial ykdysady çäreleri geçirmäge mejbur bolýarlar. Ol ol çäreleriň (refmalar) netijesinde mongol döwletlerindde çarwa han – begleriniň eden – etdilige çäklendirilip salgyt sistemasy, pul aýlanyşygy tertipleşdirilýär.

Bu reformalar Jagataýlar döwletinde Kepekhanyň, Hulagular döwletinde Mahmud Gazan hanyň 1295-1305 atlary bilen baglydyr. Bu reformalaryň hakyky inisiatory Gazan hanyň weziri, alym Reşit etdin bolupdyr.

Mongol pullarynyň oba hojalygynyň, hünärmentçiligiň we söwdanyň janlanmagyna itergi beripdir. Ýurtda pul aýlanyşygy hem düzgünleşdirilipdir. Reforma boýunça esasy pul birligi hökmünde agramy 1,8-1,9 gr. barabar bolan AR dinar hem kabul edilipdir. Agramy we hümmeti boýunça 2 we 5 dürheme barabar bolan pul birlikleri hem girizilipdir.

1 dürheme barabar bolan AR moneta agramy boýunça Altyn Ordanyň AR dürhemine barabar edilipdir. Monetalaryň daşky görnüşleri-de düýp-göter üýtgedilipdir. Ozalky ýokary hilde ýazylýan kuora poçerkiniň ýerine gödek hem okamasy kyn bolan ýazgylar gelýär. Mongol monetalarynda ozalkysy ýaly arap ýazgylary ulanylypdyr.

Ýöne indi arap dili hökmany bolman türki dillerinde aýratyn hem uýgur dilinde ýazgylar ýüze çykyp başlaýar.

Monetalaryň senesi indi sözler bilen däl-de arap sifrleri bilen ýazylyp başlaýar.

Mongol monetalarynyň, aýraty hem Hulagular döwletiniň monetalarynda mongollaryň eý görýän nyşany ok ýaýyň şekilleri çekilipdir. Dürli nagyşlar, moneta belgileri peýda bolýar.

Öňki döp-dessurlaryň tersine indi monetalaryň ýüzünde haýwanlaryň we guşlaryň şekilleri ulanylyp başlanýar. Bu ýagdaýyň mongollaryň musulmançylykdan öňki dini düşüňjeleri, döp-dessurlary bilen bagly bolmagy mümkindir.

Mongol döwrüne degişli pul hazynalarynda arassa AR monetalarynyň köp bolmagy kümüş pul krizisiniň gutarandygyna şaýatlyk edýär.

Hulajlar döwletinde çarwa we (çomur) oturymly han-begleriniň arasyndaky üznüksiz we barlyşyksyz göreş XIV asyryň I ýarymynda Hulagular döwletiniň düýp-göter gowşamagyna getirýär.

Bu agdaýdan peýdalanyň, Jagataý ulusynyň we Altyn Ordanyň hökümdarlary Demirgazyk Horasany we Günbatar Eýrany basyp alýarlar. Hulagular döwleti bir-birleri bilen duşmançylykda bolan bir näçe özbaşdak mülklere (knýazlyk-hanlyk) bölünýär.

Amyderýanyň orta akymyndaky Hulagularyň ýerleri Jagataýlar tarapyndan eýelenýär.

XIV asyryň 60 ýyllarynda ýerli Sopylar dinastiýasynyň ýolbaşçylygynda Horezm öz syýasy garaşsyzlygyny gazanýar. Bu döwürdäki Horezmiň pul sistemasy Altyn Orderiň nusgasynda zikgelenen AR moneta esaslanypdyr. Esasy pul birligi agramy 1,8-1,9 grama barabar bolan AR dürhem bolupdyr. Ownuk bazar söwdasynda AE monetalary ulanylypdyr.

Daşky görnüşi bu monetalar mongol döwletlerinde kabul edilen tip boýunça zikgelenipdir. Ýöne Horezm monetalarynyň ýüzünde haýwan şekilleri ýok. Moneta ýazgylary esasan monetanyň adyny (nominal), senesini, hökümdaryň atlaryny görkezmek bilen çäklenipdir.

Käte hökümdarlaryň atlary görkezilmändir (anonimnyýe).

Örän seýrek agramy 1,5 gramdan geçmedik AV dinarlary hem zikgelenen, ýöne olaryň pul Horezmiň aýlanyşygynda roly uly bolmandyr. Horezmiň pul aýlanyşygynda orta Aziýadan daşda ýerleşen Tuçlukitler, Halajitler, Moşýuklar ýaly dinastiýalaryň AV monetalary

giňden ulanylypdyr. Mysal üçin: Horezmiň (köneürgenç) territoriýasyndaky tapyndylar.

Altyn Orda döwründäki Horezm monetalarynyň görnüşleri.

AR dürhemleri.

1. AR dürhem, 678 h.ý. (anonimnyý).
2. AR dürhem, 686 h.ý.
3. AR dürhem, 694 h.ý. Tokmy beg.
4. AR dürhem, 746 Jany beg.
5. AR dürhem, 781 h.ý. (1379 ý), Sýurgatmyş we

Temur.

6. AR dürhem, 781 h.ý. Toktamyş (Temurdan öň).
Hulagularyň (Ilhanlaryň) monetalarynyň ýazgylary.

1. AR dürhem, Mardin, 695 h.ý. Mahmud Gazan.
2. AR. Töwriz, 694 h.ý. Gazan Mahmut.
3. Timuriler döwletiniň zikgesi.

XIV asyryň aýagynda ähli orta Aziýa Temuryň gol astyna düşýär.

1370-ýylda Samarkantda öz häkimiýetini doly berkarar edenden soň ol ähli Jagataýlar mülkleriň mirasdary hökmünde Horezme garşy hüjüme geçýär. Horezme garşy jemi 5 gezek ýörüş edip 1379 ýylda Horezmi ymykly özüne tabyn edipdir.

Timury Orta Aziýa we onuň çäklerinden daşaryk eden ýörişleri (1370-1404) özüniň görülip-eşidilmedik zalymlygy bilen tapawutlanypdyr. Basylyp alnan käbir ýurtlaryň ilaty uçdan tutma gyrylypdyr. Olaryň kellelerinden minaralar galdyrylypdyr. Ýesirlige diňe elinde ýokary hünäri bolan hünärmenler senetçiler, suratkeşler, arhitektolar alnyp, olary Temuryň paýtagty Samarkanty bezemek üçin ulanypdyrlar. Temuriler döwletiniň pul sistemasy kümüş moneta esaslanypdyr. Ýagny krizisden öňki döwürlerde boluşy ýaly ýurtda ulanylan esasy pul birlikleri kümüşden zikgelenipdir. Kümüşden soň ilkinji gezek agramy 4,5-4,7 grama barabar ullakan AR moneta pul aýlanyşygyna goýberilipdir.

Temur döwründe agramy 1,8-1,9 garam bolan Altyn Orda dürhemleriniň tipide we agramynda “miri” diýilýän dürhemler zikgelenipdir. Agramy 2 gram bolan AV bolan dinaralar hem zikgelenipdir. Timuryň we onuň mirasdüşerleriniň monetalary hümmeti boýunçada daşky görnüşi boýunça-da, ýazgylary boýunça-da mongol döwletleriniňkiden tapawutlanypdyr. Şeýle aýratynlyk Şahruh (1405-1447), Abul Kasym Bahabur (1447-1454) döwründe hem dowam edipdir. Timurileriň monetalarynda ýazgy örän ýerleşdirilip, öňki mongol döwri nilen deňeşdirilende maglumat has köp ýerleşdirilipdir.

Monetanyň merkezinde daşyna owadan jähek aýlanan musulman dininiň nyşany bolna keleme ýerleşdirilipdir.

Töwereginde bolsa Dört çaryarlaryň, ýagny Abu – Bengiň (632-634), Omaryň (634-644), Osmanyň (644-656), Alynyň (656-661) atlary ýerleşdirilipdir.

Monetalaryň Rwede bolsa monetanyň özi we olary zikgelän hökümdzr barada doly maglumat berilipdir.

Timuritleriň monetalary çeperçilik bejerilişi boýunça köp dürli bolupdyr. Emma olaryň urug tagmasyndan 000 başga hiç hili surat çekilmändir.

XV asyryň ortalarynda bir-birlerine duşman bolan birnäçe hanlyklardan we begliklerden ybatar timuritler döwletinde eden etdilik başlanypdyr. 1454 ýylda Abul kasym Babyr ölendenden soň Türkmenistanyň territoriýasy Timuritler bilen Zakawkaziýaly türkmen dinastiýasy Garagoýunlar arasyndaky söweş meýdanyna öwürilipdir. Bu göreşde Timuriler döwleti güýçden düşüpdir. Ondan peýdalanylýan XV asyryň 30 ýyllarynda Deşti Gypjakdan gelen çarwa taýpalary Horezmi basyp alyp, 1505 ýylda bolsa olar Timuriler imperiýasynyň soňuna çykypdyrlar. Ozalky Timuriler döwletiniň ýerinde täze Şeýbaniler döwleti döreýär. Şol bir wagtda Eýranyň territoriýasynda Sefewiler döwleti döräp, orta Aziýanyň ýerleri olaryň arasynda paýlanyşlypdyr.

2. Timurileriň monetalarynyň görnüşleri.

Öňden belleýşimiz ýaly Timuriler döwletinde esasy pul birlikleri kümüşden zikgelenipdir.

Kümüş monetalary ilki “dürhem” soňra Şahruhdan başlap, “tenge” ady bilen zikgelenipdir.

1. AR Tenge, 794 h.ý. d-30 mm. Agramy – 61 gram.

2. AR Tenge, 891 h.ý.

3. AR Tenge “Şahruhi”, 836 h.ý. Samarkant

Rr. nokatlardan düzülen tegelegiň içine salnan kwadratda – keleme. Dört tarapynda 4 Çaryýarlaryň atlary.

Timurileriň AV monetalary Samarkantda, buharada we Horezmde zikgelenip örän seýrek duş gelýär. Olaryň ýüzünde “Aşrafi” - diýen ýazgy bar.

AV Aşrafi, Huseýin, Hyrat, 910 h.ý. d-23 mn.

Agramy 47 gram.

Aýlaw ýazgyda:

Rv 4 ýyldyzyň içinde – keleme.

Töwereginde 4 çaryýarlaryň atlary.

AE monetalary – “Dinar”

1. AE Samarkant, dinar (fels)

Av. Jähegiň içinde

2. AE Buhara, dinar (fels), 836 h.ý.

Jähekleriň (kartuş) görnüşleri.

Zikgäniň üstüne zikge basmak Timuriler zikgesinde köp ulanylypdyr.

Olar esasan monetanyň senesinden, hökümdarlaryň atlaryndan we ýaly sözlerden ybarat bolupdyr. Zikgehanalr Timuriler döwletinde örän köp bolupdyr. Olar esasan Samarkant, Buhara, Astrabat, Aberkuh, Balh, Hyrat, Yspyhan, Kaşan, Kerman, Kumm, Kufa, Lahija, Merw, Nişapur, Sawe, Sebzewar, Sarahs, Sultaniýa, Töwriz, Termez, Horezm, Hutşar, Şahruhiýa şäherlerinde ýerleşipdir.

1. AR

Tema 14: Merkezi Aziýada içki orta asyrlarda pul dolanyşygy (XVI-XIX as.)

Meýilnama:

1. Giçki orta asyrlarda Merkezi Aziýa halklarynyň syýasy ýagdaýy.
2. Şeýbanylar we Sefewiler döwletlerinde pul dolanyşygy.
3. Orta Aziýa halklarynyň zikgesi.
4. Orta Aziýa rus monetalarynyň aralaşmagy.

XV asyryň ortalarynda gelip dünýä ýañ salan Temuriler imperiýasy gowşap başlaýar.

Timureler imperiýasy bir-birleri bilen duşmançylykly ýagdaýda bolan birnäçe gerekdäl mülklerde bölünipdir.

1454- ýylda Abul Kasym Babyr aradan çykandan soň Timurileriň Horasandaky Lawerannah temureleri bilen Zakawkaziýadaky Garagoýunly türkmen döwletiniň arasyndaky basybalyjylykly uruşlaryň meýuknyna öwrüllipdir. Şu göreşleriň netijesinde Timurileriň harby kuwwaty has-da pese gaçypdyr. Bu ýagdaýdan Deşti Gynjagyň çarwa özbekleri peýdalanyndylar. Olar XV asyryň 30 ýyllarynda eýýäm Horezmi basyp alypdylar. Soňra XV asyryň dowamynda olar бүтін Mowerannahy, XVI başynda bolsa Timurileriň horasan böleginde basy alýarlar. Şeýlelikde Şeýbanylar döwleti döräpdir. Şol bir wagtyň özünde Eýranyň Günbatar böleginde ýe-de bir güýçli döwlet Sefewiler döwleti döräpdir. Sefewiler döwletini esaslandyryjy Ysmaýyl şah Ardebiliň şyh uruşygynda bolup, ol esasan Azerbaýjanly çarwa taýpalarynyň han beglerine we derwüş ordenligine birleşmelerine bil baglapdyr. Döwlet dynç edilip yslamyň şaýy akymy kabul edilipdir. Sefewileriň harby esgerleri öz sellelerinde şaýlaryň 12 ymamynyň hormatyna 12 sany gyzyly çyzgy ýazylypdyr. Ýonuň üçin olara “gyzyly başlar” diýipdirler. XVI asyryň başynda (1508 ý) Ysmaýyl şa Azerbaýjany, Günbatar Eýrany eýeläpdir.

Timuriler döwletiniň synmagy bolsa Ysmaýyl şa üçin Gündogara tarap ýol açypdyr.

Şeýlelikde XVI asyryň başynda merkezi Aziýada iki sany güýçli döwlet döräpdir. Bu iki döwletiň arasynda hem türkmen ýerleri ýerleşýärdi. Bularyň ikisi-de türkmen ýerlerini özüne tabyn etmekçidi. Bu iki döwlet hökman çaknyşaýmalydy.

Şeýbany han bilen Ysmaýyl şanyň arasyndaky aýgytlaýjy söweş 1510-ýylda Merwiň golaýyndaky Talhatanbaba diýen ýerde bolup, onda Sefewiler ýeňiş

gazanýarlar. Şeýbany hanyň özü-de söweşde öldürilýär. Şndan soň Sefewiler şu wagtda bütin horasany, gatda Ürgenji hem eýeländirler. Iki döwletiň araçägi Amyderýa boýunça geçipdir.

Emma şu wagtda Çingiz-hanyň uzak neberelerinden bolan Iibaes Ürgençden Sefewileri kowup çykaryp özüni han diýip yglan edýär.

Şeýlelikde XVI asyryň başynda merkezi Aziýany öz içine alan 3 sany döwlet emele gelipdir. Eýranyň territoriýasynda Sefewiler döwleti, Orta Aziýada Buhara we Horezm döwletleri. XVII asyryň ortalaryndan başlap Horezm döwleti Hywa hanlygy diýipdir.

Sefeliler döwletiniň zikgesi.

Sefewiler döwletiniň pul sistemasy Eýranyň territoriýasynda bolan ozalky döwletleriň pul sistemalarynyň esasynda düzülipdir. Ilki başda zikge hulagular dinastiýasynyň kümüş dinarlarynyň tipinde amala aşyrylyp, soňra kem-kemden olaryň agramy artdyrylyp 9,2-10,2 gr. Ýetirilipdir. XVI asyryň aýaklaryna gelip özleriniň gymmaty boýunça 2 we 5 dinara deň bolan monetalər zikgelenipdir. XVII asyryň başyndan başlap agramy 3,5 gr. barabar bolan aşrafi diýen altyn moneta zikgelenipdir. Umumy Sefewileriň monetalarynyň agramy yzygiderli artdyrylypdyr. XVIII asyryň başyna çenli Eýranda altyn, kümüş we mis monetalarynyň zikgesi doly ýola goýulypdyr. Pul aýlanyşygynda altyndan agramy 3,5 gr. bolan aşrafilər hindi we owgan tipinde zikgelenen agramy 11,5 gr. bolan mouriler, agramy 16,4 gr. bolan tümenler ; kümüşden zikgelenen agramy 1,2 gr. bolan şahy, 4 şaha barabar agramy 4,6 gr. bolan abbasy, agramy 11,5 gr. bolan rukpi we onuň ownuk görnüşleri bolupdyr.

Umumy Sefewiler döwletiniň pul sistemasy çylşyrymly bolupdyr. monetalaryň köp görnüşini olaryň agramy boýunça bir-birine deňeşdirmek örän kyn. Sefewileriň monetalarynyň dürli- dürlidigini olaryň örän köp zikgehanalarda çykarylandygy bilen düşündirmek mümkin. Özleriniň

görnüşleri we ýazgylary boýunça örän köp dürli bolan mismonetalar aýry-aýry welaýatlaryň ýerli pul aýlanşygynda bolupdyr. XVIII asyryň başlarynda ýüz beren feodal dagynyklyk Sefewiler döwletiniň gowşamagyna we dagamagyna getiripdir. Onuň ýerinde Hatanyler, Afşarylar, Zeýdler ýaly kiçeňräk dinastiýalar döräpdir.

Olar Eýranyň dürli böleklerini özbaşdak dolandyrypdyrlar we öz pularyny zikgeläpdirler. Olardan has kuwatlysy Gajarlar dinastiýasy bolupdyr.

Sefewiler döwletiniň pullary özleriniň daşky görnüşi boýunça dürli-dürli bolupdyr. Ýazgylar arap we pars dillerinde arap elipbisinde ýerine ýetirilipdir. Pullary çeperçilik taýdan bezelişi we tehniki taýdan ýerine ýetirilişi örän ýokary bolupdyr. Pullaryň ýüzündäki ýazgylar örän owadan edilip ussatlyk bilen ýazylypdyr. Ýazgylarda hökümdarlaryň aýlary zikgelenen wagty we ýeri iomi-ylaly Gurhandan alnan aýatlary hatda pars şahyrlarynyň (mes, Ferdöwsi) goşgylaryda görkezilipdir. Pullar dürli görnüşli çarçuwalar (kartuş), Gündogar nagyşlary bilen bezelipdir.

Sefeweleriň we olardan soňra gelýän Afşarlaryň, Gajarlaryň monetalary häzirki Türkmenistanyň çäklerinde hem köp mukdarda duş gelýär. Bu bolsa olaryň türkmen taýpalarynyň pul dolanyşygynda hem ulanylandygyny görkezýär. Türkmenler olary diňe bir dolanyşyk serişdesi hökmünde däl-de eötsem bezeg şaý-sepleri hökmünde-de, dogatumar hökmünde-de, ulanupdyrlar.

Şeýbanylar döwletiniň zikgesi.

Ilki başda Şeýbanylar döwletinde Timurileriň pullary ulanylypdyr. Soňra öz häkimiýetiniň Mowerannahry, Horasanda we Horezmde berkarar edenden soň Muhammed Şeýbany pul reformasy geçiripdir.

Bu reforma laýyklykda:

1) Nirede zikgelelendigine garamazdan kümüş pulunyň umumy döwlet dolanyşygy bellenişlidir;

2) Zikge şahsy metaldan däl-de diňe döwlet gaznasynyň metalyndan zikgelenmegi edilipdir: şeýbany han döwründe kümüş pullary Hyratda, Nişapurda, Maşatda, Lewrde, Balhda, Buharada we Samarkantda zikgelenipdir. Emma bu düzgün diwe Şeýbany han döwründe saklanypdyr. 1510 ýylda ol ölerden soň onuň ýerine geçen Kuçkunçy han döwründe Şeýbanylar döwletinde özleriniň agramy we daşky görnüşleri boýunça dürli-dürli bolan kümüş pullary pul dolanyşygyna goýberilipdir. Onuň şeýle bolmagyna Şeýbany han ölerden soň ýüz beren ýurdyň içerki kyn ýagdaýy sebäp bolupdyr. Timuryň neberelerinden bolan Babyryň gyzy başlary şeýbanylara garşy göreşi hem-de şeýbanylar nebereleriniň özara göreşi ýurduň ýagdaýyny has-da kynlaşdyrypdyr. Ýurduň pul dolanyşygyna:

- 1) Timuriler döwründe zikgelenen kümüş teňňeler;
- 2) Şeýbany han tarapyndan üstüne tagma basylan Timurileriň pullary;
- 3) Şeýbany han tarapyndan zikgelenen agrama has agyr bolan monetalar;
- 4) Kuçkunçy han tarapyndan zikgelenen bir mys galyk monetalar;
- 5) Babyryň tagmasy basylan köne monetalar;
- 6) Kuçkunçy hanyň tagmasy basylan köne monetalar;
- 7) Şeýbany han ölerden soň onuň adyndan zikgelenen ýokary agramly monetalar bolupdyr.

Döwletiň içindeki häkimiýet ugrundaky göreş, ýurduň içerki bazarlarynda agzalan has pes bolan mis pullarynyň höküm sürmegine getiripdir. Kümüş monetalar çenden-aşa azalypdyr. Beýle ýagdaý içerki bazarlarda nyrlaryň artmagyna we ilatyň närazylygyna getiripdir.

Şeýle kyn döwürde 1514 ýylda Kuçkunçy han häkimiýet başyna geçiripdir. Ol täze pul reformasyny geçiripdir.

Reforma boýunça:

1) Kümüş monetasynyň erkin zikgesine geçilipdir, ýagny diňe döwlet metalyndan däl-de, islendik şahsyň metalyndan zikgelenmäge rugsat berlipdir;

2) Kümüş monetanyň agramy Şeýbany han döwründäkisinden azaldylyp 1 mysgallyk standartda geçilipdir;

3) Mis dinarlaryň agramy artdyrylyp olaryň kümüş teňňä bolan proporsiyasy bellenenipdir.

4) Kümüş monetalar diňe bir iri şäherlerde däl-de eýsem kiçijik şäherlerde hem zikgelenipdir. Kümüş monetanyň erkin zikgesi Kuçkunçy hondan soňky hökümdarlar döwründe hem dowam etdirilip ol hem kem-kemden kümüş teňňeleriň azalmagyna hiliniň peselmegine getiripdir.

1583 ýylda häkimiýet başyna Abdulla han II gelip pul reformasyny geçiripdir.

1) Reforma boýunça Samarkant, Daşkent şäherlerine kümüş monety zikgelenmegi gadagan edýär.

2) Bütün döwlet boýunça bir tipli moneta goýberilip başlanýar. Başgaça aýdylanda moneta zikgelenmeklik merkezleşdiripdir.

3) Reformanyň 3-nji punkty kümüş monetalaryň kursyna degişli bolupdyr, başgaça aýdylanda olaryň kursy ýokarlandyrylypdyr. Sebäbi erkin zikge wagtynda pul dolanyşygynda kümüş monetalar kem-kemden azalypdyr. Zikgelemek üçin kumuş metaly ýetmezçilik edipdir

Kursynyň ýokarlanmagy bilen kümüş ýene-de köpeliipdir.

Şeýbanylar döwletiniň içerki bazarlarynda esasan mis dinarlary ulanylypdyr.

Kümüş teňňeleriň kursy mis dinarlaryň üsti bilen kesgitlenipdir. Kümüş teňňäniň ortaça kursy (gymmaty) 20-22 dinara barabar bolupdyr. Ýöne ol kurs kän durnukly bolmandyr. Mysal üçin: muhammed Şeýbany han döwründe 1

AR teňňe = 20 AE dinar. Ubeýdulla han döwründe 1 AR teňňe = 40 AE dinar.

Pirmuhammet han I döwründe ýene-de = 20 AE dinara.

Isgender han döwründe = 22 AE dinar.

Abdullahan II döwründe = 30 AE dinara barabar bolupdyr.

Şeýbanylar döwletinde altyn moneta zikgesi Isgendir han döwründe (1582 ý) başlanyp agramy 1 mysgal bolupdyr.

(1 mysgal = 4,8 gr.)

1. Orta Aziýa hanlyklarynyň zikgesi.

2. Ýokarda agzalyp geçilen Şeýbanylaryň döwleti ýüz ýyla golaý ýaşapdyr. Bu dinastiýanyň wekilleriniň bölünişik baradaky meýilleri kem-kemden bu hakynda 2 paýtagtyň, soňra bolsa özbaşdak 2 döwletiň döretmegine getiripdir. Şeýbanylaryň döwleti 159-njy ýylda bir bütewi döwlet hökmünde ýaşamagyny bes edipdir. Onuň ýerinde bolsa Hywa we Buhara hanlyklary emele gelipdir. Buhara hanlygyna XVIII asyryň ortalarynda Buhara emirligi diýilipdir.

3. Hywa hanlygyna we Buhara emirligine deňişli ýerlerde pul dolanyşygy Şeýbanylaryň pul dolanyşygynyň çäklerinde amala aşyrylypdyr. Olarda Şeýbanylardan miras galan zikgehanalar işledilipdir. Öňden gelýän esasy pul birlikleri-kümüş teňňe we mis dinar saklanyp galypdyr. Iki hanlygyň hem esasy pul birligi bolan teňňäniň kem-kemden agram ölçegi emele gelipdir. Ol 3.0 gr. barabar bolupdyr. Ondan başga-da XIX asyryň başlarynda alty pullary çykarylyp, olar “tylla” diýilip atlandyrylypdyr. Onuň agramy 4,5 gr. edilip belenipdir. Hywa hanlygynyň we Buhara emirliginiň pullary özleriniň daş görünüşü boýunça bir-birlerinden tapawutlanmandyrlar. Pullaryň ýüzünde türki dilleriň ýerli tiwelerinde arap ýazgysynda olaryň zikgelenen wagty, zikgehananyň ady, hökümdarlaryň atlary ýazylypdyr. Şaýlyklaryň agramy we hili ýüzýyllyklaryň dowamynda üýtgeşsiz galdyrylypdyr. Şoňa görä-de olar ilat arasynda uly

talaba eýe bolupdyrlar. Şol sanda Türkmenistanyň çäklerinde hem giňden ulanylypdyr. Ol monetalar halk arasynda häzirki günlerde hem köp duş gelýär. Şaýlyklar örän köp mukdarda çykarylypdyr.

Hanlyklaryň ikisinde hem zikhenalaryň tehniki taýdan enjamlaşdyrylyşy içki orta asyrlaryň tehniki derejesine laýyk gelýär, ýagny monetalar ozalkysy ýaly el usulynda çekiji kömegi bilen zikgelenipdir.

1868-nji ýylda Buhara emirligi, 1878-ýylda Hywa hanlygy Russiýa imperiýasy tarapyndan basylyp alynýar. Emma şondan soň çäklendirilen özbaşdaklygy bolanlygy üçin hasyllyklaryň ikisi-de öz pullaryny zikgelemägehukuk alyp, tä 1920-nji ýyla çenli monetalaryny çykarypdyrlar.

Monetalaryň görnüşleri (tii)

Adatça: Awersinde musulmançylygyň simwoly (nyşany) – keleme w 4 çaryýarlaryň atlary, rewersinde hökümdarlaryň atlary, tutullary we zikgelenen ýeri görkezilipdir. Mysal üçin:

AR Baky Muhammet, Buhary, 10 11x.ý.=1602 ý.

Ak. Keleme we 4 çaryýarlaryň atlary

Rr. Kartuşyň içinde

Kartuşyň töwereginde:

AV Abul faýz, 1123 x.ý.=1614 ý.

AV. Kwadratýň içinde keleme.

Kwadratýň taraplarynda:

Haýdar Alynyň lakamy.

Kartuşlaryň görnüşleri.

Orta Aziýa rus monetalarynyň aralaşmagy.

1868-ýylda Buhara emirligi, 1873 ýylda bolsa Hywa hanlygy Russiýa imperiýasy tarapyndan basylyp alynýar.

Rus goşunlarynyň 1881 ýylda Ahala ýöremegi 1885-1886 ýyllarda Murgap sebitlerinde ýörüşi netijesinde Türkmenistanyň Günorta-Günbatar ýerlerde basylyp alynýar.

Şol wagtlar Russiýada senagat, ulag, energetika ulgamlary, haryt-pul gatnaşyklary güýçli depginde ösýärdi.

XIX asyryň ahyrlarynda Russiýanyň ösen we kämilleşen pul sistemasy bardy. Ol ägirt uly imperiýasynyň, şol sanda orta Aziýanyň çäklerinde öz içine alypdy. Russiýada pul dolanyşygy kapitaliziminiň we onuň ýokary basganjagy bolan imreializmiň talaplaryna laýyk guralypdyr. Pul nyşanlary we şaýlyklar şol döwürde öňdebaryjy maliýe edaralarynyň ozaly bilen Russiýanyň döwlet bankynyň berk gözegçiligi astynda çykarylypdyr.

Kagyz we metal pullarynyň ýasalyşygynyň tehniki derejesi örän ýokary bolupdyr.

Türkistanda we Zakaspi oblastinda Russiýanyň Döwlet bankynyň bölümleri açylypdyr. Bu waka Russiýada pul reformasynyň geçirilýän wagtyna gabat gelipdir. Reformasynyň netijesinde pul sistemasy monopolistik kapitalizmiň talaplaryna laýyklykda kämilleşdirilipdir.

Reforma netijesinde döredildi pul sistemasy 1897-nji ýyldan 1917 ýyla çenli uly bir üýtgeşmelere sezewar bolmandyr. Orta Aziýanyň Russiýanyň düzümine girilmegi, hem-de onuň çäklerinde Russiýanyň pul düzgünleriniň ýaýramagy hasaplaşykda däl bolan pul birliklerini aradan aýyrmандыр. Ilat öňki endik pul bipliklerini ýagny ýerli pullary dolanyşykda ulanypdyr. Döwlet tölegleri salgytlar, dürli ýygymlar rus rublynda ýygnaýpdyr.

Russiýadaky 1895-1897 ýyllarda geçirilen pul reformasy boýunça altyn şaýlyklar pul dolanşygyna goýberilipdir.

Döwlet bankynyň edaralaryna altyn şaýlyklary çäksiz möçberde almaga we satmaga rugsat berilipdir. Reforma laýyklykdakagyz pullaryň nominal gymmaty altyn monetalaryň nominal gymmaty bilen deňeşdirilipdir.

Reforma netijesinde kagyz pullaryň ýüzündäki ýazga şeýle goşmaça ýazgy girizilipdir.

“Döwlet banky kagyz pullary möçberini çäklendirilmezden altyn şaýlara çalyşýar” (rubl = 1-15 imperial, 17, 424 paýda arassa altyna deňdir). Döwletiň şu kagyz pullary altyn şaýlyklary bilen deň hatarda bütün imperiýanyň çäklerinde ýöreýär.

Emme ýerli ilat geçirilen reformany birbada kabul etmändir. Ýöne kem-kemden halk rublyň satyn alyjylyk ukybynyň örän ýokarydygyna esasan hem onuň üýtgeşsizdigine göz ýetripdir. Kagyz pullar ýuwaş-ýuwaşdan altyn gysyp çykaryp başlapdyr. Bazar sowdagärleri, harytlarylomaý getirijiler kagyz pullaryn dolanyşykda oňatlyygyna hem-de artykmaçlygyna düşünupdirler.

Şeýlelikde 1895-1897-nji ýyllarda pul reformasy boýunça şu aşakdaky pul nyşanlary dolanyşyga goýberilipdir. Hümmeti 5,7,5,10,15 rubl bolan altyn şaýlyklar (1 rubl arassa altynyň 0,86 gr. deňdir); 25,50 köpüklik 1 rubl kümüş şaýlyklar (1 rubl = 18 gr.); 0,25-0,5-1-2-3-5 köpüklik mis şaýlyklar, şeale hem 500 hilli (proba) kümüşden –5-10-15-20 köpüklik billon şaýlyklar.

Şeýlelikde rus imperiýasynyň kagyz pul nyşanlary we metal şaýlyklary kem-kemden Orta Aziýanyň pul dolanyşygynda öz ornyny tapypdyr.

Jähekleriň (kartuş) görnüşleri.

Zikgäniň üstüne zikge basmak Timuriler zikgesinde köp ulanylypdyr. Olar esasan monetanyň senesinden, hökümdarlaryň atlaryndan we ýaly sözlerden ybarat bolupdyr.

Peýdalanylan edebiýatlar:

1. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. - Aşgabat, 2008.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. - Aşgabat, 2009.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. – Aşgabat, 2009.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2008.
6. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
7. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
8. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
9. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygındysy. - Aşgabat, 2007.
10. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. – Aşgabat, 2008.
11. Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Harby Doktrinasy. – Aşgabat, 2009.
12. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýzgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-nji goýberiliş. - Aşgabat, 2008.
13. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýzgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 2-nji goýberiliş. - Aşgabat, 2009.
14. Ata arzuwany amala aşyrýa Agtyk. – Aşgabat, 2009.
15. Berdimuhamedow Gurbanguly. „Täze Galkynyş eýýamy: wakalaryň senenamasy – 2007 ýyl“. - Aşgabat, 2008.

16. Mugallym, Esger, Ilhalar ynsan. Berdimuhamet Annaýewyň gahrymançylykly ömür ýoly.- Aşgabat,2008.
17. Berdimuhamedow Gurbanguly - Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.
18. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehaly. - Aşgabat, 2007.
19. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.
20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
21. Turkmenistanyň hemişelik bitaraplygy. Syýasy – hukuk dokumentleriniň ýygyndysy. - Aşgabat, 2005.
22. Потин В.М. Введение в нумизматику. Труды Гос. Эрмитажа, Т. XXVI, Л.,1986.
23. Федоров-Давыдов Г.А. Монеты рассказывают. М.,1963
24. Писанко Н. Что такое нумизматика? // журн. СК, 1928, № 5, 1929, № 1.
25. Хожаныязов Т. Нумизматика. ТСЭ, т.6, А.,1984. С.244.
26. Роберт Йожеф. «История денег.» Будапешт,1968.
27. Фенглер Х., Гироц Г., Унгер В. «Словарь нумизмата.»М.,1982.
28. Зварич В.В.«Нумизматический словарь.»Львов,1980.
29. Михайлевский В.М. «Очерки истории денег и денежного обращения.» М.,1948.
30. Федоров-Давыдов Г.А. Монеты рассказывают. М., 1963
31. Массон М.Е. Клад утвари фальшивомонетчика XIV в. Ташкент, 1933.
32. Зварич В.В. «Нумизматический словарь» Львов,1980.
33. Кастальский Б.Н. «Неизданная греко-бактрийская тетрадрама – медаль Антимаха 1, литая в честь Евтидема 1, ВДН, 1940, № 3-4.

34. Зеймаль Е.В. «Древние монеты Таджикистана» Душанбе, 1983.
35. Ртвеладзе Э.В. «Древние монеты Средней Азии» Ташкент, 1987.
36. Зеймаль Е.В. «Древние монеты Таджикистана» Душанбе, 1983.
37. Тизенгадзен В.Г. «Монеты Восточного Халифата» Спб., 1874.
38. Вайнберг Б.И. «Монеты древнего Хорезма» М., 1977.
39. Смирнова О.И. «Каталог монет с городища Пенджикент» М., 1963.
40. Массон М.Е. «Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным» ВДИ, 1955. № 2
41. Зеймаль Е.В. Древние монеты Таджикистана. Душанбе, 1983.
42. Зограф А.Н. Античные монеты. М.-Л., 1951.
43. Ставиский Б.Я. К югу от Железных ворот. М., 1977.
44. Зеймаль Е.В. Древние монеты Средней Азии. Таджикистана Душанбе, 1983.
45. Массон М.Е. Происхождение безумяного «царя царей великого спасителя». Труды САГУ, новая серия, вып. XI, Ташкент, 1950.
46. Марков А.К. Неизданные Арсакидские монеты. ЗВОИ, СПб., 1892.
47. Монеты Великих кушан в собрании Гос. Эрмитажа - ТГЭ, т. IX, л., 1967.
48. Пилипко В.Н. Парфянские бронзовые монеты со знаком П под луком. ВДН, 1980, № 4.
49. Парфянское поселение Гарры-кяриз. Ашхабад, 1975
50. Тизенгаузен В.Г. Монеты восточного халифата. СПб., 1873.
51. Федоров-Давыдов Г.А. Монеты рассказывают. М., 1963.
52. Босворт К.Э. Мусульманские династии. М., 1971.

53. Fraehnii CH.M. Recensio numorum Muhammedanorum. Petropoli, 1826.
54. Zambour E. Manuel de genealogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam. Hannovre, 1927.
55. Тизенгаузен В.Г. Монеты восточного халифата. СПб., 1873.
56. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972.
57. Lane-Poole Stanlly. Catalogue of oriental coins in British Museum. London, 1877.
58. Массон М.Е. Неопубликованные монетные находки, зарегистрированные на территории южн. Туркменистана до 1946 г. Материалы ЮТАКЭ, вып. 1, Ашхабад, 1949.
59. Давидович Е.А. Неопубликованные монетные находки на территории Узбекистана. Труды института истории и археологии АН УзССР, вып. 7, Ташкент, 1955.
60. Тизенгаузен В.Г. Монеты восточного халифата. СПб., 1873.
61. Тизенгаузен В.Г. Новое собрание восточных монет А.В.Комарова. ЗВОРАО, Т.3, 1888.
62. Давидович Е.А. Из области денежного обращения в Ср.Азии XI-XII вв. НЭ, т. II, М., 1960.
63. Гафуров Б.Г. Таджики. М., 1972.
64. Давидович Е.А. Город, ремесло и денежное обращение Ср.Азии периода "серебряного кризиса. – Материалы второго совещания археологов и этнографов Ср.Азии. М.-Л., 1959.
65. Марко А.В. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. СПб. 1896.
66. Давидович Е.А. Клад Караханидских монет Ленинадского музея. Изв. Отд. Общ. Наук АН Тадж. ССР, вып. 14, Сталинабат, 1958.

67. Алимов Г. Клад золотых монет из Узбекистана. Труды АН Тадж. ССР, Т XXXVII, Сталинабат, 1956.
68. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмения в XI-XII вв. А.,1973.
69. Абу-л Фазл Бейхаки. История Масуда. М.,1969.
70. Ходжаниязов Т. Денежное обращение в государстве Великих Сельджуков. А.,1977.
71. Ходжаниязов Т. Каталог монет государства Великих Сельджуков. А.,1979.
72. Ходжаниязов Т. К вопросу о начале монетного чекана в государстве Великих Сельджуков.-Нумизматика и эпиграфика, Т.Х. М. 1972.
73. Ходжаниязов Т. Клад электроных монет второй половины XI в. – История и археология Средней Азии. А.,1978.
74. Dawidowicz E.A. Deneznoye hozyaystwo Sredney Azii w XIII w. M, 1972.
75. Seyfeddini M.A. Monetnoye delo i deneznoye obrazeniye w Azerbayjane w XII-XV ww. Baku, 1978.
76. Masson M. E. Istoriçeskiy etyud po numizmatike Çagatandow. Tr, SAGU, Nowaya seriya, wyp. CXI, 1957.
77. Alhamowa Z. A. Klad mednyh poserebranyh Samarkandskih dirhemow 663 g.h. Trudy SAGU, nowaya seriya , wyp. XI, 1950.
78. Seyfeddini M. A. Monety Ilhanow XIV w. Baku, 1968.
79. Masson M. E. Monetnyy klad XIV w. Iz Termeza. Byulleten SAGU, wyp. 18, 1929.
80. Aliyewa G. Materialy k katalogu monet Timury, çekanennyh w gorodah Irana i Azerbayjana. Numizmatika Uzbekistana. Taşkent,1990.
81. Şpenewa L. Klad mednyh monet iz Taşkentskoý oblasti konsa XV - naç. XVI w.- NU, Taşkent, 1990.
82. Fyodorow-Dawydow G.A. Numizmatika Horezma Zolotoordynskogo perioda. NE, t. V, M, 1965.

83. Dawudowiç Ýe. A. Dwe denežnyýe feforme Şeýbanidow (XVI). Truda SAGU, nowaýa seriýa, wys. XI, Taşkent, 1950/
84. Burnaşewa R.Z. Mangyşskiý monety 1215-1242 gg.h. =1800-1826 gg. Ib. Stateý. Iz istoriý narodow Uzbekistana. Taşkent 1965.
85. Işanhanow S.H. Katalog monet Kakandskogo hanstwa XVIII-XIX ww. Taşkent, 1976.
86. Gandymow S. Týunitekan W. Dengi Türkmenistana s drowneýşeý wremen do naših dneý. Aşh. 2001ý.
87. Burnaşewa R.Z. Mangyşskiý monety 1215-1242 gg.h. =1800-1826 gg. Ib. Stateý. Iz istoriý narodow Uzbekistana. Taşkent 1965.
88. Işanhanow S.H. Katalog monet Kakandskogo hanstwa XVIII-XIX ww. Taşkent, 1976.
89. Gandymow S. Týunitekan W. Dengi Türkmenistana s drowneýşeý wremen do naših dneý. Aşh. 2001ý.

Mazmuny:

Giriş.....7-8

Tema 1: Numizmatika sapagyna giriş. Numizmatika barada umumy maglumat.....	9-13
Tema 2: Puluň irki taryhy.....	14-18
Tema 3: Monetalaryň öwreniliş taryhy, monetalaryň ýasalýş tehnikasy.....	19-25
Tema 4: Monetalaryň ýazylyşy (häsiýetlendirilişi).....	26-33
Tema 5: Gündogar numizmatikasy. Merkezi Aziýanyň iň gadymy monetalary.....	34-43
Tema 6: Irki ellinistik döwletleriniň zikgesi.....	44-55
Tema 7: Merkezi Aziýa gadymy ýerli döwletleriniň Zikgesi.....	56-73
Tema 8: Merkezi Aziýada musulman döwrüniň zikgesi....	74-82
Tema 9: Arap halyfatlygynyň we Tahyrylar dinastiýasynyň zikgeleri.....	83-88
Tema 10: Samanylar dinastiýasynyň zikgesi. Gündogarda kümüş-pul krizisi.....	89-95
Tema 11: Garahanylar we Horezmşalar-Anuşeginliler döwletleriniň zikgesi.....	96-103
Tema 12: Beýik Seljuklar döwletiniň zikgesi.....	104-112
Tema 13: Mongol agalygy döwründe Orta Aziýada pul dolanyşygy. Timuriler dinastiýasynyň zikgesi.....	113-119
Tema 14: Merkezi Aziýada içki orta asyrlarda pul dolanyşygy (XVI-XIX as.).....	120-129
